

ՀԱՄԱՇԵՆՆԱԿԱՆ Ն

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ

Անվճար

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՐՈՆԱԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ. ՄԱՐՏԱԿՐԱԿԵՐՆԵՐ ԵՎ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սիջազգային գիտագործնական կոնֆերանս

2011թ. դեկտեմբերի 9-10-ը երևանի «Կոնգրես» հյուրանոցի «Պիկասո» սրահում տեղի ունեցավ «Հայության կրոնադավանական հատվածներ. մարտահրավերներ և հնարավորություններ» միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսը: Գիտաժողովի կազմակերպիչներն էին ՀՀ Սիյուռքի մախարարությունը, «Հիքսոս» հիմնադրամը և «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամը:

Հայաստանից ելույթներով հանդես եկան «Նորավանք» ԳԿՀ տնօրեն Գագիկ Հարությունյանը («Հայության կրոնադավանաբանական խնդիրները գլոբալ զարգացումների համատեքստում»), ՀՀ կառավարության աշխատակազմի, ազգային փոքրամասնությունների և կրոնի հարցերի վարչության պետ Վարդան Ասցատյանը («Հայության այլակրոն և այլադավան հատվածների հարաբերություններն ու միավորման խնդիրները»), «Նորավանք» ԳԿՀ Հայագիտական

կենտրոնի ղեկավար Արեստակես Սիմավորյանը և Մույն կենտրոնի փորձագետ Վահրամ Հովյանը («Հայության դավանաբանական հատվածների համախմբման ձևերը և մեխանիզմները»), ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի Հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի դոցենտ Հովհաննես Հովհաննիսյանը («Հայության ժամանակակից խնդիրները կրոնական հարթության մեջ»), ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, «Ձայն Համաշխարհային» ամսաթերթի գլխավոր խմբագիր Սերգեյ Վարդանյանը («Կրոնա-

փոխ համաշենահայեր. փոխադարձ ծանոթություն»), ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի փոխղեկ Ռուբեն Մելքոնյանը («Իսլամացված հայերի թեմայի ուսումնասիրությունը. խնդիրներ և հեռանկարներ»):

Սիյուռքից զեկուցումներով հանդես եկան Բոխումի Ռուր համալսարանի Սիյուռքի և ցեղասպանագիտության ինստիտուտի տնօրեն Սիիրան Դաբաղը («Մերժված գիտելիք և ֆրագմենտացված կյանքի պատմություն. կրիպտոհայերի ինքնության կոնցեպտ պատմությունների ձևակերպման խնդիրը»), Հալեպի Համազգային հայագիտական հիմնարկի դասախոս Հակոբ Չոլաքյանը («Ծագումով հայ լատինները Սուրիոյ մեջ»), Բեյրութի Դպրոցական հայագիտության զարգացման կենտրոնի տնօրեն Վարդան Թաշճյանը («Միջարանուանական գործակցությունը Լիբանանի հայ համայնքում. փորձառուիցներ եւ հեռանկարներ»), Լիբանանից լրագրող Համո

Մուսկոֆյանը («Կրոնափոխ հայերի զարթոնքը»): Գիտաժողովում քննարկվեցին Սիյուռքի հայ համայնքներում տարբեր կրոնադավանական հատվածների՝ իսլամացված, կաթոլիկ, ալետարանական և լատինադավան հայերի արդի խնդիրները: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց նաև նրանց շրջանում ազգային ինքնության պահպանման, միջդավանական համերաշխություն և համագործակցության մթնոլորտի ապահովման միջոցներին: Ամփոփմանը գիտաժողովի մասնակիցների առաջարկությունների հիման վրա ընդունվեց որոշում զեկույցների հրատարակման և այսուհետև նույնպես ոլորտի խնդիրների ուսումնասիրման ու լուծման ուղղությամբ տարբեր ձևաչափերով աշխատանքները շարունակելու մասին: Ստորև ներկայացնում ենք գիտաժողովում Ս. Վարդանյանի կարգացած զեկույցումը:

Այսօր՝ 2011թ. տարեվերջին, երբ մի քանի ամիս հետո պիտի մշվի հայ գրատպության 500-ամյակը, երբ Հայաստանում ու աշխարհի տարբեր երկրներում լույս են տեսնում հարյուրավոր հայերեն թերթեր ու ամսագրեր, անհավանական է, բայց փաստ, որ մենք՝ 1600 տարվա գիր ու գրականության տեր հայերս, դեռևս լիովին չենք ճանաչում մեզ: Նույնիսկ 130 տարի առաջ Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի» թերթում քննարկվում էր թե բողոքական և կաթոլիկ հայերին կարելի՞ է հայ համարել: Մեծանուն գրող Ռաֆֆին 1880-ին «Մշակում» (N121) գրեց, որ «Կաթոլիկությունը, բողոքականությունը և միևնույն անգամ մահմեդականությունը չեն գրկում հային հայ լինելուց»: Բայց մեծ գրողի խոսքը հասարակական տեսակետ չդարձավ, նման վեճերից ու հակադիր դիրքորոշումներից Հայաստանում ու գաղթօջախներում շատ ճակատագրեր խեղվեցին, նաև արյուն հեղվեց: Այսօր, գուցե շատերը ժպիտով պատասխանեն, թե՛ ի՞նչ հարց, իհարկե, բողոքական և կաթոլիկ հայերը հայ են, բայց ո՞նց խոսքի, վերաբերմունքի մեջ ինչ-որ վերապահություն կզգաք: 11 տարի աշխատելով ՀՀ կառավարության առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդի փոխնախագահ, պիտի անկեղծ ասեմ, որ թե հոգևորականների ու պաշտոնյաների, թե պարզապես քաղաքացիների կողմից բազմիցս նկատել են այդ վերապահության տարբեր արտահայտություններ: Եթե քրիստոնյա մեր եղբայրների համդեպ նույնիսկ այսօր կա այդ վերաբերմունքը,

Կրոնափոխ համաշենահայեր. փոխադարձ ծանոթություն

ապա պետք է պատկերացնել, թե նախկինում ինչպիսի մեթոդական հասարակական կարծիք է տիրել բռնի մահմեդականացված հայերի հանդեպ: Դեռ 1887թ. «Մշակում» (N13) Գրիգոր Արծրունին գրում է, որ երբ «շատ տարի սրանից առաջ մենք այն միտքը յայտնեցինք, թե Ռուսաստանից նուաճված Կարսի և մասամբ Բաթումի մահմեդական բազմաթիւ են հայ-մահմեդականներ, որոնք բռնի կերպով ընդունեցին իսլամը թիրքաց տիրապետութեան տակ, - մեզ ոչ ոք չէր ուզում հավատալ»: Այդ, կովկասահայությունը Կարսի և Բաթումի շրջակայքի մահմեդական հայության մասին լուր չունեն, և չէր ըմբռնում իրականությունը, այն է՝ դարեր շարունակ բռնի կրոնափոխվել են հայերի բազում գյուղեր ու գավառներ, և հենց իրենց կողքին ապրում են այնպիսի հայեր, ովքեր հերոսաբար պահել են լեզուն: Նշեն, որ բազմաթիվ կրոնափոխություններ են եղել նաև Սյունիքում, Նախիջևանում ու Արցախում: Բնական է, որ այն օրերին «Մշակի» ընթերցողները շատ չէին և Ռաֆֆու ու Արծրունու գաղափարները չէին կարող լուսավորել գյուղական անլույս օդաների բնակիչներին: Բայց նրանց հողվածներից մոտ հարյուր տարի հետո՝ 1984-ին, երբ ես եղա Արծրունու

նշած Բաթումի մոտակա գյուղերից 1944-ին Ղրղզստան և Ղազախստան արքայազմ կրոնափոխ հայերի մոտ, վերադարձից հետո երևանում կրկին բախվեցի ակնապիշ հայացքների, նաև թշնամանքի, թե մահմեդական ու հա՛: Անշուշտ, շատ կային նաև լայնախոհ մարդիկ: Այդ օրերին Ղրղզստանում, Ղազախստանում ու Ուզբեկստանում բնակվում էր շուրջ 3000 կրոնափոխ համաշենի և շատերն ինձ ասում էին, որ բանակում ու Սև ծովի ափին, տարբեր հանգստավայրերում ու մեծ քաղաքներում, հենց իրենց բնակավայրերում՝ Ղրղզստանի Օշի մարզում, Կզըլ-Կիյա քաղաքում, Բիշքեքում, Տաշքենդում հայերի հետ շփվելիս իրենց միշտ ասել են, որ եթե մահմեդական եք, ուրեմն հայ չեք, թեև նրանց հանդիպած բոլոր հայերն էլ զարմանում էին, որ նրանք խոսում են հայերեն: Նրանք ինձանից խնդրում էին իրենց պատմության մասին ռուսերեն գրքեր ուղարկել: Ասում էի՝ չկա: Անցել է 27 տարի, Ղրղզստանի, Ղազախստանի և Ուզբեկստանի կրոնափոխ համաշենի մի մասը տեղափոխվել է Ռուսաստանի Դաշնության Կրասնոդարի երկրամաս, Ռոստովի և Վորոնեժի մարզեր: Վերջերս համացանցով նամակ ստացա ռուսաստանաբնակ կրոնափոխ համաշենահայեր-

ից, նորից խնդրում էին իրենց պատմության մասին ռուսերեն գիրք, որում խոսվեր նաև իրենց բարբառի և գրական հայերենի համեմատության մասին: Գրեցի, որ նրանց մոտ հյուրընկալվելուց երկու տասնամյակ անց՝ 2009-ին, վերջապես տպագրվեց իմ «Կրոնափոխ համաշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը» գիրքը, որում հենց իրենցից գրառածս նյութերն են, բայց ռուսերեն գիրք չկա: Հասկանալի է, որ ռուսերեն թարգմանության, հրատարակության համար որոշակի գումար է պետք: Այսինքն, կրոնափոխ համաշենիները ցանկանում են ծանոթանալ իրենց ու նաև մեր պատմությանը, բայց մենք նրանց այդ հնարավորությունը չենք տալիս: Ինչո՞ւ: Չգիտեմ:

Այստեղ ուզում են հարց տալ, եթե կրոնափոխ համաշենիներին չենք ճանաչում, իսկ քրիստոնյա համաշենահայերին լա՞վ ենք ճանաչում: Մեծանուն հայագետ Հրաչյա Աճառյանը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1944թ., մեկնում է Աբխազիա՝ Գագրա, 25 օր մնալով այնտեղ ուսումնասիրում է Համաշենի բարբառը և երեք տարի անց՝ 1947թ., հրատարակում իր «Ընկերություն Համաշենի բարբառի» գիրքը:

Շարունակությունը՝ 5-րդ էջում:

«Ակունքի» հարցազրույցը համշենական ՀԱՏԻԿ կազմակերպության հիմնադիրների հետ

2011 թ. դեկտեմբերին «Ակունքի» խմբագրակազմը գտնվում էր Ստամբուլում և այցելեց նաև Համշենական մշակույթի ուսումնասիրման և պահպանման միության (ՀԱՏԻԿ) գրասենյակ, զրուցեց ՀԱՏԻԿ-ի հիմնադիրների՝ Մեհմեդ Ալթունբայաջի, Հիքմեթ Աբչիչեքի և Քամիլ Սուրբիի հետ: Ստորև ներկայացնում ենք «Ակունքի» թղթակից Մեհմեդ Ալթունբայաջի հարցազրույցը ՀԱՏԻԿ-ի հիմնադիրների հետ:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Ե՞րբ է հիմնվել Համշենական մշակույթի ուսումնասիրման և պահպանման միությունը (ՀԱՏԻԿ-ը), և ովքեր են միության հիմնադիրները:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- ՀԱՏԻԿ-ը հիմնվել է 2011 թ. հունիսի 29-ին: Հիմնադիրներն են Հիքմեթ Աբչիչեքը, Քամիլ Սուրբին և Մեհմեդ Ալթունբայաջին: Ունենք ևս 4 ընկերներ:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Ո՞րն է ՀԱՏԻԿ միության նպատակը:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- ՀԱՏԻԿ միության նպատակը մեր սեփական մշակույթի պահպանումն է:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Ինչպե՞ս ծագեց նման միություն հիմնելու գաղափարը:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Խոփայի շրջանում բազմաթիվ միություններ էին հիմնվել, ինչպես, օրինակ, վրացիների միությունը, լազերի միությունը: Մենք առանց այդ էլ ուշացել էինք այս հարցում: Ահա և մենք էլ ստեղծեցինք մեր միությունը:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Սա համշենցիների առաջին միությունն է:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Այո:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Ինչպիսի՞ գործունեություն է ծավալում ՀԱՏԻԿ-ը:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Մեր բանախուսությունն ենք ներկայացնում, պարկապուղի դասընթացներ կազմակերպում և այլն:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Քանի՞ անդամ ունի ձեր միությունը:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Մեր անդամների թիվը հասել է 260-ի:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Ի՞նչ նախագծեր ունեք, որ նախատեսում եք իրականացնել մոտակա ժամանակաշրջանում:

Հիքմեթ Աբչիչեք- Այս միությունը ստեղծելու նպատակն է թույլ չտալ, որ համշենական լեզուն ու մշակույթը կամաց-կամաց անհետանան՝ ուրբանիզացիային զուգահեռ: Հետևյալ հասարակ օրինակը տամ. մենք՝ միության հիմնադիրներս, 3 հոգի ենք: Երեքս կանայք էլ համշենցի չեն, և մեր երեխաները համշենցի չեն, և մեր երեխաները համշենցի չեն, և մեր երեխաները համշենցի չեն: Դա կարող է պատահականություն լինել, բայց պատահականություն չէ, քանի որ իրականում մեր մյուս ընկերների տիկնայք նույնպես համշենցի չեն: Հետևաբար՝ այդ հանգամանքը մեր մեջ մտահոգություն է հարուցում՝ մեր լեզվի մշակութային ոչնչացումը: Մեկտեղվել ենք՝ հենց այդ մտահոգությունից ելնելով: Ինչ վերաբերում է այն նախագծերին, որ պետք է իրագործվեն, դրանց շարքում առանձին տեղ ունեն սոցիալական ոլորտում նախատեսվող միջոցառումները: Խոսքը հարսանիքների, դաշտահանդեսների, յայլաների մասին է: Մարդիկ իրենց ծննդավայր են գնում-զալիս տարբեր ժամանակներում: Մենք էլ նրանց առաջարկելու ենք, որ օգոստոս ամսին այդ կողմերը գնանք ու յայլա բարձրանանք և միասին պահպանենք մեր մշակույթը: Կարելի է նման առաջարկով հանդես գալ:

Համշենցիներն սովորելու ցանկություն են հայտնում հատկապես Չամլիհեմշինի շրջանի երիտասարդները: Այստեղ լեզուն մոռացող մեր երիտասարդների համար դասընթացներ ենք կազմակերպելու: Սակայն համշենցիներն լեզուն ուսուցանելու համար նյութեր չունենք: Հետևաբար՝ նախ և առաջ պետք է դասագիրք հրատարակել:

Ունենք նաև համշենական մշակույթի և պատմության վերաբերյալ գիտական

որոշ ուսումնասիրություններ անելու, համշենցիները, առնվազն այսօրվա վիճակով, ներկայացնելու ծրագրեր. այսինքն՝ գրել համշենցիների քերականությունը, դասագրքեր, կազմել բառարան, համշենական մշակույթի վերաբերյալ նկարահանել ֆիլմեր: Ուզում ենք առաջիկայում հեքիաթներ ժողովել և այլն:

Այս միությունը ոչ միայն որոշակի գաղափարների տեր համշենցիների

այն լեզուները, որոնք գտնվում են անհետացման վտանգի առաջ: Մենք կողմ ենք, որ պահպանվեն նաև ոչնչացման վտանգի ներքո եղող մյուս մանր-մունր համայնությունների լեզուները, նաև կողմնակից ենք, որպեսզի կրթօջախներում գիտական ամբիոններ բացվեն՝ հենց այդ նպատակով. դա պետք է պետությունն անի:

Մենք շատ լուրջ խնդիրներ ունենք համշենական պատմության առնչությամբ: Այդ խնդիրները հիմնականում քննարկվում են մտավորականների շրջանում. դրա մասին մեր ժողովրդի մեծ մասը գաղափար չունի: Հենց դա է մեր մտահոգությունը. մեր ժողովրդի հետ ինչպե՞ս կազմակերպել այդ քննարկումները, որովհետև

կազմակերպությունն է և ոչ էլ՝ հայ լինելու գիտակցությամբ մեկտեղված համշենցիների միություն: Կան իրենց բուրդ զգացող մարդիկ, կան իրենց հայ համարողներ կամ այդ հանգամանքը չկարևորողներ: Ձգտում ենք նրանց բոլորի համար էլ ժողովրդավարական միջավայր ստեղծել: Դրա համար էլ չենք ցանկանում, որ հատկապես ցեղին, պատմությանը վերաբերող մասը դառնա առօրյա քաղաքական լեզվի նյութ. մենք ունենք նման հարցերը գիտական հարթության վրա քննարկելու, ուսումնասիրելու դիրքորոշում: Եթե որևէ գիտնական համշենական պատմության, ինքնության մասին որևէ ուսումնասիրություն անի, նրան կիրավորենք այստեղ՝ զեկուցում կարդալու: Կամ էլ որևէ գիտնականի կատարած «Մի ուսումնասիրություն կատարի համշենական պատմության վերաբերյալ»:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Ձեր միության անդամների մեջ երիտասարդները շատ են:

Հիքմեթ Աբչիչեք- Այո: Երիտասարդներն ուզում են համշենցիներն սովորել, բայց մենք դասագրքեր չունենք այդ լեզուն ուսուցանելու համար:

Քամիլ Սուրբի- Մենք նաև լուրջ պահանջներ ու նպատակներ ունենք՝ այնտեղ բնակվող մեր մարդկանց, այնտեղի մեր շրջակա միջավայրի կապակցությամբ: Մենք միաժամանակ դեմ ենք հանդես գալիս մեր շրջաններում գտնվող գետերի վրա հիդրոէլեկտրակայանների կառուցմանը: Մենք նաև ուզում ենք, որ պահպանվի ոչ միայն համշենցիները, այլ նաև՝ մյուս

նրանք շատ քիչ են հետաքրքրվում մեր պատմությամբ: Այսինքն՝ եթե մենք այստեղ կարողանանք կրթել այնպիսի գիտնականների, ովքեր կկարողանան գիտականորեն հասու դառնալ մեր գոյության, պատմության վերաբերյալ գիտելիքներին, կամ եթե այդ հարցը քննարկենք արդեն պատրաստի գիտնականների հետ, իհարկե կխոսենք պատմության մասին: Արդեն իսկ հենց դա է մեր նպատակներից մեկը: Բնականաբար մտահոգություն չունենք այդ հարցը քննարկելու առումով, բայց ասում ենք՝ նախ կապեր հաստատենք մեր սեփական ժողովրդի հետ: Համշենցիների պատմության վերաբերյալ չկա գրի առնված որևէ պատմություն: Համեմայն դեպք՝ մեր ձեռքի տակ չկա. կարող է գիտնականների մոտ լինել, բայց մեզ հայտնի չէ: Մենք տիրապետում ենք առավելագույն բանավոր պատմությանը: Դրա համար էլ մենք կարծում ենք, որ պետք է ի մի բերենք մեր նախնիների, մեր ժողովրդի վերաբերյալ բանավոր պատմությունը: Հենց դրան է ուղղված մեր աշխատանքներից մեկը: Նախ պետք է անհետացող մշակույթս, վերացող լեզուս պահպանենք, որ պատմությունս ուսումնասիրենք: Ըստ իս՝ դա պարտադիր է:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Ձեր երիտասարդները հետաքրքրվում են համշենական պատմությամբ:

Քամիլ Սուրբի- Հետաքրքրվողներ էլ կան, չհետաքրքրվողներ էլ: Սակայն մեր միությունում երիտասարդները շատ են:

Հիքմեթ Աբչիչեք- Մեր միությունն այն

վայրն է, ուր կարող են դիմել նրանք, ովքեր ուզում են որևէ ուսումնասիրություն անել համշենականության վերաբերյալ, ովքեր որևէ ասելիք ունեն այդ մասին, կամ ովքեր հետաքրքրվում են դրանով: Մենք պարտավոր ենք այնպիսի մթնոլորտ ստեղծել, որ մարդիկ ասեն՝ ՀԱՏԻԿ-ը կա, դա քննարկենք ՀԱՏԻԿ-ում, այնտեղ որևէ լուծում կգտնենք: Այլապես եթե ՀԱՏԻԿ-ը դառնա մի տեղ, ուր 15 հոգի է այցելում, մեր կարծիքով՝ անիմաստ կլինի: Մենք մտադիր ենք ՀԱՏԻԿ-ը վերածել մի մեխանիզմի, որը կդառնա բոլոր համշենցիների ընդհանուր բանականությունն ու ոգին: Դրա համար էլ մի փոքր դանդաղ ենք առաջ ընթանում: Գոյություն ունեն մարդիկ, ովքեր տարբեր կերպ են մտածում հատկապես էթնիկ ինքնության հարցում, ովքեր գտնվում են պաշտոնական գաղափարախոսության ազդեցության տակ: Կարևորը մարդկանց՝ հայկական կամ թուրքական ծագման մասին գաղափարները նորմալ մակարդակի հասցնելն է, այսինքն՝ հակադեցության մակարդակից հանելը: Մենք այս հասարակությանը (նկատի ունի թուրքական հասարակությանը- Ակունքի խմբ.) պատկանող մարդիկ ենք: Արդեն իսկ կրոնական առումով այս հասարակության հետ ենք, լեզվի տեսանկյունից էլ՝ մեծավ մասամբ խառնված: Դրա համար էլ մեր մարդկանց մեծ մասը հակադեցություն է ցուցաբերում հայ լինելու գաղափարին: Մենք համշենցի ենք: Ձգտում ենք տեր կանգնել մեր մշակույթին:

Քամիլ Սուրբի- Յուրաքանչյուր հասարակության մեջ կան պատասխանատվություն զգացող և չզգացող մարդիկ: Մեր հանրության մեջ էլ միանալու ենք մեր այն ընկերներին, ովքեր պատասխանատվություն են զգում մեր նուրբ հարցերի նկատմամբ: Սակայն չենք ցանկանում մեր կապերը խզել պատասխանատվություն չզգացողների հետ: Համոզված եմ, որ կարող ենք որևէ կետի հասնել, եթե կարողանանք այստեղ տարբեր տեսակետներով քննարկումներ անել:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Հայկական կազմակերպությունների հետ շփումներ ունե՞ք:

Հիքմեթ Աբչիչեք- Երբ ես 30 տարի առաջ Ստամբուլ եկա, ինքս ինձ ասում էի. «Մի հայի համդիպեմ, համեմատեմ, տեսնեմ՝ արդյոք հայերենը համընկնում է համշենցիների հետ, թե՞ ոչ»: Հիմա ճանաչում եմ Սարգիս Սերոբյանին, Բագրատ Եսբուլյանին. մենք ծանոթներ ունենք «Ալօս»-ում, այս երեկո գնալու ենք Դերսիմահայերի միության երեկույթին, բայց, անկեղծ ասած, հատկապես հայկական կազմակերպությունների հետ սերտ լինելու իրադրություն չկա: Դա պետք է ընդունենք:

Մեհմեդ Ալթունբայաջի- Իրենց հայ լինելը չընդունող համշենցիները մի՞թե չեն գիտակցում, որ խոսում են հայերեն:

Հիքմեթ Աբչիչեք- Դա, իհարկե, դժվար հարց է... Մի քանի տարի առաջ մի հեռուստահաղորդման ժամանակ հաղորդավարը հարցնում է համշենցի մի տարեց կնոջ. «Ձեզ համար ասում են, թե հայ եք: Ի՞նչ կասեք»: Համշենցի կինը թուրքերեն լավ չի հասկանում, համշենցիներով հարցնում է կողքին. «Ի՞նչ գասա» («Ի՞նչ է ասում»): Կողքին էլ պատասխանում է. «Մեզի համար գասին թա էրմենի իք»: («Մեզ համար ասում են, թե հայ ենք»): Կինը հետևյալ պատասխանն է տալիս՝ «Ի՞նչ էրմենի, էսա թյուրքը մեք իք»: («Ի՞նչ հայ: Բուն թուրքը մենք ենք»): Սա սոցիալական իրականություն է: Մենք ուզում ենք այս սոցիալական իրականության մեջ ինչ-որ բան անել մեր մշակույթի, մեր լեզվի, մեր պատմության համար: Ինչ-որ բան անենք այն «Ի՞նչ էրմենի, էսա թյուրքը մեք իք» ասող մորաքրոջ հետ միասին, որովհետև նա մեր մի մասնիկն է. մենք այնտեղից ենք եկել: Արդեն իսկ մի քայլ առաջ ենք գնացել՝ Թուրքիայում այսպիսի միություն ստեղծելով:

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Տոհմածառ

(Արմատներ և սաղարթ. հայի ճակատագիր ...)

Երբ «Չայն համշենականի» 2011թ. NN 3-4-ում հրապարակեցի Մեծ եղեռնի մասին Չանակ տատի (Չանիկ Գալուստի Գալստյանի) հուշերը, այն շատ մեծ արձագանք ունեցավ: 1965-ին դրանք Աբխազիայի Գանթաղի (այժմ Ցանդրիպշ) ավանում գրառել էր Եփրեմ Չաբարյանը: Այդ գրառումը տարիներ առաջ ինձ տվեց Աբխազիայի Գագրա քաղաքի Խ. Աբովյանի անվ. հայկական դպրոցի տնօրեն, բուլղոսի կողմից հարգված և սիրված, երկարամյա մանկավարժ Լևոն Կրբաշյանը: Ընդարձակ ծավալի պատճառով այն չէի կարողանում թերթում հրատարակել, բայց վախճանալով, որ հուշագրությունը կարող է կորել, ի վերջո, որոշեցի տպագրել: Նամակով դիմեցի արդեն հանգստի անցած Լևոն Կրբաշյանին և խնդրեցի աջակցել ճշտելու Եփրեմ Չաբարյանի կենսագրությունը, գտնելու նրա, Չանակ տատի, Սամվելի լուսանկարները: Օրեր անց Լևոն Կրբաշյանը Գագրայի հայկական դպրոցի աշխատակցուհի Անի Տերտերյանի օգնությամբ ինձ համացանցով փոխանցեց Գանթաղիում ձեռք բերված լուսանկարներն ու Եփրեմ Չաբարյանի մասին տեղեկությունները: Դրանք տպագրվեցին թերթում՝ «43 տարի անց» վերնագրով հուշագրության հետ: Այն կարդալով, ինձ զանգահարեց թերթի մշտական ընթերցող, ճանաչված մտավորական, լրագրող, պատմաբան, բեյրութցի, այժմ երևանաբնակ Գևորգ Յազըճյանը, և ասաց, որ ինքը Բեյրութում ճանաչում էր Չանակ տատի որդուն՝ Սամվելին: Գևորգ Յազըճյանի միջոցով էլ Բեյրութում գտանք Սամվելի երեխաներին՝ Իշխան և Արա Անդրանիկյաններին, իսկ Լուս Անջելեսում՝ Չասմիկ և Քնարիկ Անդրանիկյաններին: Իշխանի և Քնարիկի հետ համացանցով մասնակցություն սկսեցի: Այս ամենի մասին պատմեցի մեր թերթի 2011թ. NN 5-6-ում, բայց թերթի ընթերցողները շարունակում էին ինձ հարցեր տալ, հետաքրքրվել, թե չգտնվեցի՞ն Չանակ տատի Աբխազիայում ապրող ազգականները, հարցնում էին Սամվելի երեխաների ճակատագրերի մասին: Անցած ամիսների ընթացքում հնարավորություն ունեցա որոշ մանրամասներ ճշտել:

Քնարիկը ավարտել է Բեյրութի Զոհիսիմյանց վարժարանը, այնուհետև ստացել է ճարտարապետի մասնագիտություն, աշխատել է Բեյրութում, ապա լիբանանյան պատերազմի պատճառով, 1970-ականներին տեղափոխվել է Գերդանան, 4 տարի այնտեղ աշխատելուց հետո մեկնել է ԱՄՆ, ուր և ամուսնացել է, վերջերս ամուսնու ազգանունը՝ Կասսիա: Չայրական տանը նրան փաղաքշաբար Քիքի էին կոչում, և նա ԱՄՆ-ում դարձել է Քիքի Կասսիա: Ամուսինը վաղ է մահացել, Քիքին ապրում է Լոս Անջելեսում և այժմ ֆեյսբուքի ակտիվ մասնակիցներից է, նրա ներդրած նկարները, ծաղրանկարները, գունազարդ բացիկները

Նստած են ձախից աջ՝ Սեդրակը, Չանակը և Գալստը, Սեդրակի առաջ կանգնած է Մարթան, Չանակի ծնկներին նստած է Գարուբը, Գալստի առաջ կանգնած է որենը, հետևի շարքում երեք քույրերն են՝ Վարդանուշը, Արիկը, Արշալույսը (հավանաբար 1931թ.):

ըր տեսնողը և ամերիկացի ընկերուհիներին անգլերեն գրած հաղորդագրություններն ու երկտողերը կարդացողը կմտածի որ տիպիկ ամերիկուհի է, երբեք չի կասկածի, որ էջի հեղինակը հայուհի է, այն էլ Մեծ եղեռնից մազապուրծ Չանակ տատի Դիարբեքիում կորած որդու դուստրը: Քնարիկի քույրը՝ Գասմիկն էլ սովորել է Բեյրութի Գալստյանական քոլեջում, աշխատել է «Վոլվո» ընկերությունում, բայց լիբանանյան պատերազմի պատճառով, 1970-ականների երկրորդ կեսին մեկնել է ԱՄՆ: Լուս Անջելես: Արա Անդրանիկյանն էլ կիթառահար է, որպես երաժիշտ աշխատել է Գալստյան, 1976-ին մեկնել է Նորվեգիա: Տասը տարի հետո վերադարձել է Բեյրութ: Իշխան Անդրանիկյանի մասին նախորդ հրապարակման մեջ գրել եմ, ավելացնեմ, որ նա մնացել է Բեյրութում, խնամել հորն ու մորը, ամուսնացել է Կարինե Աբրահամյանի հետ: Ցավոք, Սամվելի 4 զավակներից ոչ մեկը երեխա չունի: Իշխանին ուղարկված թերթերի շնորհիվ Բեյրութում էլ շատերը ծանոթացան Չանակ տատի և իրենց համաքաղաքացի Սամվել Անդրանիկյանի դառը կյանքի պատմությանը: Թերթի երկու հարյուր օրինակ էլ ուղարկեցի Աբխազիա, խնդրելով, որ անպայման հանձնեն Լևոն Կրբաշյանին, Գագրայի հայկական դպրոցին, Եփրեմ Չաբարյանի և Չանակ տատի Գանթաղիում բնակվող ազգականներին: Շուտով, երբ Աբխազիայի հայ համայնքի ղեկավար Սուրեն Կերսեյանն ու փոխնախագահ, Աբխազիայի հերոս, Գագրայի հայկական դպրոցի նոր տնօրեն Գալուստ Տրապիզոնյանն աբխազահայությանը հուզող հարցերով երևան գալով այցելեցին նաև ինձ, նրանցից տեղեկացա, որ հուշագրությունն Աբխազիայում շատ մեծ հետաքրքրություն

Արևիկ (Արևալույս) Չանուկյանը (Մոջ):

Չախից՝ աջ, Արևիկը, Գասմիկը, Արևալույսը, Գարուբը, Վարսենիկը և Ռիտան Աղևերի չրջանի Նիժնյայա Շիլովկա գյուղում՝ Արևալույսի տանը, նրա ծննդյան 75-ամյակի առթիվ (2009թ.):

է առաջացրել, շատերը, որ նախկինում ընդհանրապես ընթերցանությանը աչքի չէին ընկել, իրենցից թերթի այդ համարն են խնդրում: Նրանց հետ կրկին մի 200 օրինակ թերթ ուղարկեցի Աբխազիա: Եվ ահա, սեպտեմբերին Կրասնոդարի երկրամասի ծովափնյա Աղևեր քաղաքից ինձ զանգահարեց Չանակ տատի որդու՝ Գարուբի դուստրը՝ Գասմիկը, և խնդրեց Իշխան Անդրանիկյանի Բեյրութի հասցեն և հեռախոսահամարը: Ասացի, որ չունեմ և հուշեցի Իշխանի հետ կապ հաստատելու դյուրին ձև.

քանի որ Իշխանը ֆեյսբուքում էջ ունի, խորհուրդ տվեցի նրան այնտեղ որոնել: Գասմիկն ասաց, որ դուստրը՝ Գրետա Էքզարյանը կապ կհաստատի: Օրեր անց Իշխանից տեղեկացա, որ հենց ֆեյսբուքով էլ ազգականներն իրար գտել են: Ես նույնպես այդ միջոցով ծանոթացա Չանակ տատի ծոռների հետ՝ Աղևերում բնակվող 19 ամյա Գրետա Էքզարյանի, Գանթաղում ապրող Սեդրակի և Պայծառի դստեր՝ Սյուզաննա Չանուկյանի հետ: Սյուզաննան 1997-ին ավարտել է Գանթաղիի Ավ. Իսահակյանի անվան հայկական դպրոցը: Նա ինձ պատմեց, որ ազգականներին գտնելու համար իրենք նույնիսկ դիմել են ռուսական հանրահայտ «Սպասիր ինձ» («ժող մենյա») հեռուստահաղորդմանը, բայց արդյունքի չեն հասել: Սյուզաննան 6 տարեկան է եղել, երբ Չանակ տատիկը մահացել է, բայց նրա հիշողության մեջ տպավորվել է, որ Չանակ տատիկն իրեն ու եղբորը՝ Գարուբին ատում էր. «Չէր հարսանիքն էլ տեսնեի, հետո մեռնեի»: Ի դեպ, Սյուզաննայի և ազգականների միջոցով ճշտեցի, որ Չանակ տատիկը մահացել է 1986թ., և ոչ թե 87-ին, ինչպես հետագայում իր գրածին հիշողությամբ հավելել է Եփրեմ Չաբարյանը: Շուտով ֆեյսբուքի միջոցով ծանոթացա նաև Արևիկ (Արևալույս) Խորենի Չանուկյանի հետ, որն ամուսնու՝ Գրիգոր Խաչատրյանի, դստեր՝ Գայանեի և թոռան՝ 8-րդ դասարանցի ժամնայի հետ բնակվում է Սոչի քաղաքում: Արևիկը ռուսաց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի դառնալու համար ցանկացել է ուսումը շարունակել Երևանի վ. Բոյոստյի անվ. դի մեծ եղեռնից առաջ, բայց երբ ես տեղափոխվել Աբխազիա ու Ուրբեխտան, ինչ ճակատագիր են ունեցել, ինձ անհայտ է: Գնարավոր եղավ ճշտել, որ եղբայրներից Կարապետն ունեցել է 10 երեխա՝ 3 տղա և 7 աղջիկ: Երկու տղան անհայտ կորել են Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այժմ այդ 10 երեխաներից ողջ են 2 աղջիկը, որոնցից մեկը՝ Երջանիկը, Չանակի առաջին ամուսնու՝ Խաչիկի եղբոր՝ Սահակի հարսն է: Գուշագրության մեջ ասվում է նաև, որ Չանակն ամուսնացել է Սեդրակ Չանուկյանի հետ, երեխաներ ունեցել: Այսբանը: Փորձեմ ավելի մանրամասն ներկայացնել նրա կյանքի այս դրվագը ևս: Երբ Օսլուղ գյուղից 8-10 կմ հարավ՝ դեպի ծովափ՝ Գանթաղի տանող ճանապարհին գտնվող Չետվորտի կվարտալ (Չորրորդ թաղ) գյուղում մահանում է Սեդրակ Չանուկյանի կինը՝ 35-ամյա Արևալույսը, թողնում է 5 երեխա, չորս աղջիկ՝ Գայանե, Վարդանուշ, Արիկենիկ և Արշալույս և մեկ տղա՝ Խորեն, որն ինձ օգնող Արևիկի (Արևալույս) ապագա հայրն էր, և այն ժամանակ ընդամենը 9-10 ամսական էր:

րի ու ծոռների մասին տարբեր հարցեր էի ուղղում, իսկ նա շատ բարեխղճորեն ճշտում էր և համբերատար պատասխանում: Նաև օգնում էր պարզելու հին լուսանկարներում պատկերվածներին: Ուստի իմ խորին շնորհակալությունն են հայտնում տիկին Արևիկին: Եվ այսպես, թերթի ընթերցողներին են ներկայացնում Չանակ տատի կյանքի որոշ դրվագների մասին իմ հավաքած տեղեկությունները: Պետք է խոստովանեմ, որ այս աշխատանքը բավականին դժվարին և աշխատատար էր, Մեծ եղեռնից անցել է ինը տասնամյակից ավելի, հուշագրության մեջ պատմվող իրադարձությունները ևս մի քանի տասնամյակների կաղեմություն ունեն, դեպքերի մասնակիցներից շատերը վաղուց ողջ չեն, ողջերն էլ կամ լավ չեն հիշում, կամ էլ այն տարիներին իրենք էլ փոքր են եղել, ի վերջո, ո՞վ կմտածեր, որ կես դար հետո այդ օրերի իրադարձությունների մասին Գայաստանից իրենց մի շարք հարցեր են տալու և պատասխանները, թվերը, դեպքերն ու դեմքերը, անունները պետք է լինեն գիտականորեն ճշգրիտ: Եվ այսպես, հերթականությամբ մի կողմ տանեմք անցյալի վարձակյունները: Գուշագրության մեջ ասվում էր, որ Չանակը 80 հոգու հետ գաղտնի նավակ վարձելով Թուրքիայից տեղափոխվել է Աբխազիա, հանգրվանել Օսլուղ գյուղում, եղբոր՝ Կարապետի մոտ: Ի դեպ, Չանակն ուներ ևս 2 եղբայր՝ Արթուրը, որն ապրում էր Աբխազիայի Ալախաձե (այժմ Ալախաձիխ) գյուղում, և Գանթաղում, որն ապրում էր Ուրբեխտանում: Կարծում եմ, որ նրանք Աբխազիա՝ Օսլուղ էին եկել դեռևս Մեծ եղեռնից առաջ, բայց երբ ես տեղափոխվել Աբխազիա ու Ուրբեխտան, ինչ ճակատագիր են ունեցել, ինձ անհայտ է: Գնարավոր եղավ ճշտել, որ եղբայրներից Կարապետն ունեցել է 10 երեխա՝ 3 տղա և 7 աղջիկ: Երկու տղան անհայտ կորել են Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այժմ այդ 10 երեխաներից ողջ են 2 աղջիկը, որոնցից մեկը՝ Երջանիկը, Չանակի առաջին ամուսնու՝ Խաչիկի եղբոր՝ Սահակի հարսն է: Գուշագրության մեջ ասվում է նաև, որ Չանակն ամուսնացել է Սեդրակ Չանուկյանի հետ, երեխաներ ունեցել: Այսբանը: Փորձեմ ավելի մանրամասն ներկայացնել նրա կյանքի այս դրվագը ևս: Երբ Օսլուղ գյուղից 8-10 կմ հարավ՝ դեպի ծովափ՝ Գանթաղի տանող ճանապարհին գտնվող Չետվորտի կվարտալ (Չորրորդ թաղ) գյուղում մահանում է Սեդրակ Չանուկյանի կինը՝ 35-ամյա Արևալույսը, թողնում է 5 երեխա, չորս աղջիկ՝ Գայանե, Վարդանուշ, Արիկենիկ և Արշալույս և մեկ տղա՝ Խորեն, որն ինձ օգնող Արևիկի (Արևալույս) ապագա հայրն էր, և այն ժամանակ ընդամենը 9-10 ամսական էր:

Շարունակությունը՝ 4-րդ էջում:

← (Յետաքրքիր է, որ այդ գերդաստանում հաճախ կրկնվում են անունները, երբեմն նաև ծնողների ու երեխաների): Որդեկորույս Ջանակն այդ հինգի համար հարազատ մայր է դառնում: Նա, որ նոր էր Մեծ եղեռնի սարսափներից փրկվել, ընկնում է վաղաձեռնի ընկերուհու 5 երեխաների հոգսի տակ: Ըստ երևույթին դա եղել է 1923-1924թթ.: Բուլշևիկյան անհանդուրժողականության, սովի ու կարմիր տեռորի, բռնի կոլեկտիվացման, ստալինյան հիվանդագին հետապնդումների կիսաքաղց տարիներին անսահման դժվար էր 5 երեխա մեծացնելը: Ջանակը ոչ միայն Սեդրակի զավակներին է խնամում, այլև ինքն էլ համատեղ կյանքում ունենում է ևս 5 երեխա՝ Մարթային, Արշավիրին, որը փոքր հասակում մահանում է, Վարսենիկին, որը 5-րդ դասարանում (12 տարեկանում) է տիֆից մահանում, հետո՝ 1929-ին ունենում է Յարուբին, իսկ 1934-ին՝ Արևալույսին: Այսօր էլ Յարուբն ու Արևալույսը ողջ են:

Սեդրակի հինգ երեխաներին Ջանակը մեծացրել է, ամուսնացրել, նրանց երեխաների համար էլ հարազատ տատիկ է եղել և շատերը նույնիսկ շփոթում են, թե ով է արյունակից, ով խորթ: Եվ բոլոր երեխաները նրան մայրի (մայրիկ) են ասել, իսկ թոռները՝ մեծ մա (մեծ մայր, տատիկ): Թվարկեն նրանց բուրբին:

Սեդրակի և Արևալույսի մեծ աղջիկը՝ Յայգանը, ունենում է 4 երեխա՝ Արևալույս, Մանուշակ, Սերգեյ, Ջանակ: Վարդանուշն ունենում է 3 աղջիկ՝ Մանուշակ, Արշալույս, Խնգե: Արփենիկը՝ 4 երեխա՝ Մանուշակ, Շուրա, Աշխեն, Անդրանիկ: Արշալույսն ունենում է 5 երեխա՝ Վարսենիկ, Թեֆարկա, Անահիտ, Սվետա, Գեղամ: Իմ նամակագրի՝ Արևիկի ծնողները՝ Ջանուկյան խորեմն ու կինը՝ Մարիամն ունեցել են 2 երեխա՝ Արևիկ (Արևալույս) և Սամվել: Խորեմն իր աղջկան անվանակոչել է իր մոր, իսկ որդուն՝ Ջանակ տատի կորած որդու անունով: Արևիկը հիշում է, որ հայրը երևանցի բանակային ընկեր ուներ, երբ նա հյուր է գալիս, իմանալով, որ Սամվելը կնքված չի, հրավիրում է Յայաստան և Սամվելին Սբ. Էջմիածնում կնքում են: Յայրը միշտ հպարտանում էր, որ որդին կնքվել է Սբ. Էջմիածնում: Սամվելը կնոջ՝ Վարդուհու հետ այժմ ապրում է Ադրբեյջան, նրանց տղան, որի անունը նույնպես Սամվել է, ավարտել է Մոսկվայի համալսարանը և մնացել է Մոսկվայում, աղջիկը՝ Մարինեն, ամուսնացել է և ապրում է Աբխազիայում՝ Նովի Աֆոնում:

Այսքանը Սեդրակի երեխաների, թոռների ու ծոռների մասին:

Իսկ Ջանակի հետ, ինչպես ասացի, Սեդրակ Ջանուկյանն ունեցել է ևս 5 երեխա, որոնցից 2-ը վաղ հասակում մահացել են: Մեծ դուստրը՝ Մարթան, 1944թ. ամուսնացել է Գանթաղիում բնակվող Ռուբեն Գասպարյանի հետ, ունեցել է 3 երեխա, մեկ աղջիկ՝ անունը՝ Ազնիվ և երկու տղա՝ Լևոն և Գրիգոր: Ազնիվն ապրում է Սոչիում, Լևոնը՝ Գագրայում, Գրիգորը՝ Գանթաղիում: Ի դեպ, Մարթայի ամուսինը՝ Ռուբենը, Ջանակ տատի մասին

«43 տարի անց» հուշագրությունը գրառող եփրեմ Ջաքարյանի հարազատ եղբայրն է: Ռուբենի ազգանունը տարբեր է, քանի որ նրան մանկուց որդեգրել է հորաքույրը, որը երեխաներ չունեցր և ապրում էր նույն բակում: Ուրեմն, Ջանակ տատը տարբեր ատյաններ նամակներ գրելու համար դիմել է իր մեծ դստեր ամուսնու հարազատ եղբորը՝ 1930թ. ծնված Եփրեմ Ջաքարյանին, որը 1950թ. ավարտել էր Ծեբեղայի հայկական մանկավարժական ուսումնարանը, 1956-ին՝ Երևանի պետական-սարանի իրավաբանական ֆա-

Սամվել Անդրանիկյանը (Ճանաթեան) հյուր է հորաքրոջ տանը (Ստամբուլ):

կուլտետը, հաշուպետի, Միքելիպչի և Մուխամարի հայկական 8-ամյա դարոցներում տնօրեն էր աշխատել, իսկ 1962 թվականից բնիչ էր Գագրայի ներքին գործերի բաժնում: Այսինքն, մի մարդ էր, որ և գրագետ էր, և իրավաբանական գիտելիքներ ուներ, և կարող էր միջազգային տարբեր ատյաններ նամակներ գրել Ջանակ տատի կորած-գտնված որդուն՝ Սամվելին խորհրդային Միություն այցելելու թույլտվություն տալու համար: Ինչպես տեսնում ենք՝ եփրեմ Ջաքարյանը ոչ միայն պատվով է կատարում Ջանակ տատի խնդրանքը, այլև գրելով «43 տարի անց» հուշագրությունը, այդ շատ հուզիչ պատմությունը շատերին է ծանոթացնում: Նա նաև ստեղծագործում էր, նրա բանաստեղծություններից երկուսը տպագրվել են 2006թ. Երևանում, իմ կազմած «Չայն հանջենական» ժողովածուի 5-րդ հատորում, որում ընդգրկված էին Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի հայերի ստեղծագործությունները: Եփրեմ Ջաքարյանը 1990թ. փոխգնդապետի աստիճանով թոշակի է անցնում և մինչև իր մահը՝ 2007թ., Գանթաղիում ապրում էր կնոջ՝ Նունիկի և որդու՝ Լևոնի հետ, իսկ դուստրը՝ Անահիտը, Երևանում որպես օտար լեզուների մասնագետ բարձրագույն կրթություն ստանալով վերադառնում է, և այժմ ամուսնու հետ ապրում է Ադրբեյջանում: Նրա տղան ու աղջիկը սովորում են Մոսկվայի պետական-մալսարանում:

Ջանակի մյուս զավակը՝ Յարուբը, ունեցել է 4 երեխա՝ Սեդրակ, Վարսենիկ, Յասմին, Խորեն: Յարուբը ապրում է հայրենի գյուղում՝ նախկին Չետվոյրտի կվարտալում, որը 1932-33թթ. կոլեկտիվացման տարիներին վերանվանվեց Յայաս-

տանի ԿԿ անվան, այնուհետև՝ Չերկվիանի, Կուլբիշի, Ժղանովի, ի վերջո՝ Լենինի անվան կոլտնտեսության: Նրա հետ է ապրում կրտսեր որդին՝ Խորենը, կնոջ՝ Սյուզաննայի և դստեր՝ 4-ամյա Վիկտորյայի և որդու՝ 1-ամյա Արթուրի հետ: Ի դեպ, մինչև 1967 թ. այդ գյուղում՝ Ժղանովում է ապրել նաև ինձ օգնող Արևիկի ընտանիքը: Այդ թվականին նրանք տեղափոխվել են ծովափնյա Լեսելիձե (այժմ Գեջրիպ) գյուղ, բայց Լեսելիձեի հայկական դպրոցը 8-ամյա էր, ուստի Արևիկը ստիպված հաճախում է Գանթաղի

կա հայկական գյուղում: Նա ամուսնացել է Նիժնյայա Շիլովկայում ծնված Ալեք Դոմբալաքյանի հետ, որի հորը՝ Պետրոսին, Թուրքիայից այստեղ են բերել 7 տարեկանում: Արևալույսի կրտսեր որդին՝ Պետրոսը, որին կոչել են պապի անունով, Տամբուլի մարզի Կիրսանով քաղաքի ավիատեխնիկական ուսումնարանն ավարտելուց հետո աշխատանքի է նշանակվում Լիտվայում՝ Կաունասում, որտեղ էլ ամուսնանում է լիտվուհու հետ, ունենում երկու երեխա՝ Պատրիցիյա և Գարիկ: Ի դեպ, ավիատեխնիկումն նա սովորել է Արևիկի եղբոր՝ Ջանուկյան Սամվելի հետ:

Ջանակի առաջին ամուսնու՝ Խաչիկ Ջենլեթյանի (Ճանաթեան) կրտսեր եղբայրը՝ Սահակը, նույնպես ապրում էր Օտլուղում, իսկ հետո ընտանիքով տեղափոխվեց Սոչիի Խոստայի շրջանի Կաշտանովկա գյուղ: Արևիկը հիշում է, թե ինչպես էր Սահակը գալիս տեսնելու ավագ եղբոր նախկին կնոջը: Խաչիկը և Սահակը փոքր քույր են ունեցել, որ Եղեռնի տարիներին կորել է: Յետագայում գտնվել է: Ես փորձեցի Սամվելի զավակների՝ Յասմինի, Քնարիկի և Իշխանի միջոցով որոշ լույս սփռել այս պատմությանը: Բեյրութում

կրտսեր աղջիկը: Եթե մեր ընթերցողներից ոմանք գիտեն Սահակի քրոջ՝ Արաքսիի, Մեծ եղեռնի տարիների դեգերումների և հետագա կյանքի պատմությունը, ապա սիրով կտպագրենք: Յայի այսպիսի ողիսականներ շատ կան, որոնք չգրառվելով արդեն մոռացվում են:

Ջանակ տատի երկրորդ ամուսինը՝ Սեդրակ Ջանուկյանը մահացավ Սամվելի, տիկնոջ՝ Մարիի և որդու՝ Իշխանի, Աբխազիա այցելելու հաջորդ տարին՝ 1965-ի սեպտեմբերին: Նա 82 տարեկան էր: Նրան թաղեցին Օտլուղ գյուղում՝ առաջին կնոջ՝ Արևալույսի կողքին: Ջանակ տատին մահացավ 1986թ. հունվարի 13-ին: Նրան թաղեցին ամուսնու մյուս կողքին, ու գերեզմանի վրա անունը գրեցին Ջանիկ: Նրա մասին հարազատները, երեխաներն ու թոռները, որոնց անմնացորդ նվիրեց իր չարքաշ կյանքը, շատ քիչ բան գիտեն, որովհետև, ինչպես Արևիկն է ասում. «Տատիկը չէր սիրում պատմել իր անցյալի մասին, միայն ասում էր, որ թշնամուն չի ցանկանա տեսնել այն, ինչ ինքն ու իր սերնդակիցները տեսան: Նա անգամ նտովի չէր ուզում վերհիշել այն դժոխքը, որ տեսել էր: Նույնիսկ երբ նա ծիծաղում էր, նրա աչքերը արցունքի մեջ էին: Եվ լավ է, որ քեռի եփրեմին պատմել է իր անցյալից որոշ բաներ, երկի քեռի Եփրեմը կարողացել է տալ անհրաժեշտ հարցերը, իզուր չէ, որ քննիչ էր, չէ՞ որ նրանք լավ հոգեբաններ են»:

Ահա հայկական մի տոհմաձառի պատմություն, որի արձանագրություն կտրտված, պղծված, բայց խրված են անցյալի մեջ, իսկ ճյուղերն ու սաղարթը հասել են Թուրքիա, Աբխազիա, Ռուսաստան, Լիտվա, Լիբանան, Սիրիա, Գորդանան, Նորվեգիա, ԱՄՆ...

Երբ թերթի այս համարն արդեն պատրաստ էր տպագրության, Ադրբեյջանի Յասմինը և դուստրը՝ Գրետան, ինձ ուղարկեցին մորը՝ Ջանակին, Սամվելի գրած մի քանի նամակները, որոնք շատ հուզիչ էին: Քանի որ վստահ էի, որ Սամվելն անպայման պահել է իրեն գրած մոր նամակները, ուստի դիմեցի Բեյրութում բնակվող նրա որդիներին՝ Իշխան և Արա Անդրանիկյաններին, խնդրելով հայրիկից մնացած թղթերի մեջ փնտրել այդ նամակները: Չաջորդ օրը Իշխանն ինձ տեղեկացրեց, որ թեև նամակները դեռ չեն հայտնաբերվել, բայց որոնումների ընթացքում անսպասելիորեն գտել են Անթիլիասի որբանոցում Սամվելի նկարները, նաև Բեյրութի «Յայ մարմնակրթական ընդհանուր միության» ֆուտբոլային ակումբի, որտեղ նա խաղում էր, լուսանկարները: Անշուշտ, Իշխանի հետ ես էլ ուրախացա, և խնդրեցի, որ շարունակեն փնտրել նրա նամակները, որոնց, հուսով եմք, կանդորադառնանք մեր թերթի առաջիկա համարներում: Ասեմ նաև, որ հրատարակության են պատրաստում Մեծ եղեռնի տարիներին համաշխարհային կրած տառապանքների մասին գիրք, որում կտպագրվեն նաև Ջանակ տատի ու նրա ժառանգների մասին «Չայն հանջենականի» հրատարակումները:

Արա Անդրանիկյան (Բեյրութ):

Գրետա Էքզարյան (Ադրբեյջան):

ավանի հայկական միջնակարգ դպրոց, որտեղ նրա դասընկեր՝ հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ Անդրանիկ Արուստյանը, Բեյրութից էր: Երևանի մանկավարժական ինստիտուտն ավարտելուց հետո տարբեր պատճառներով նա չէր կարողացել Բեյրութ վերադառնալ: Յետագայում, երբ արտասահման գնալ-գալը համեմատաբար հեշտացավ, նա 1980-ական թթ. սկզբին Բեյրութ է գնում և հանդիպում Սամվելին, որի հետ Աբխազիայում էր ծանոթացել, իսկ երբ նրա մայրն ու քույրը Աբխազիա հյուր եկան, ինչպես պատմում է Արևիկը, այցելեցին նաև Ջանակ տատիկին:

Շարունակենք տոհմաձառը. Յարուբի ավագ որդին՝ Սեդրակն իր կնոջ՝ Պայծառի, աղջկա՝ Սյուզաննայի և որդու՝ Յարուբի հետ ապրում է Գանթաղիում: Վարսենիկը ամուսնու՝ Մուսելիմյան Մեսրոպի, և տղաների՝ Տիգրանի և Արթուրի հետ ապրում է Աբխազիայի Լեսելիձե գյուղից 5-7 կմ հեռու գտնվող Սալմա գյուղում: Ջանակի դուստրը՝ Արևալույսը, որին կոչել էր ամուսնու առաջին կնոջ անունով, ունեցել է 3 երեխա՝ Ռիտա, Գևորգ, Պետրոս: Արևալույսը 77 տարեկան է և ապրում է Կրասնոդարի երկրամասի Մեծ Սոչիի Ադրբեյջանի Նիժնյայա Շիլով-

բնակվող Օրդուի զավառի Քիրեզ դերե գյուղացի մի կին, որի ամուսինը ստամբուլցի էր, Սամվելին տեղեկացնում է, որ նրա հորաքույրը՝ Արաքսին, որը եղել էր որբանոցում, ամուսնացել է և ապրում է Ստամբուլում: 1962-ին Սամվելը գնում է Ստամբուլ, գտնում հորաքրոջը: 1964թ. Բեյրութից Օդեսա երթուղարձի ճանապարհին «Լատվիա» նավը 1-ական օր պիտի կանգ առներ Ստամբուլում, և առիթից օգտվելով Սամվելն իր ընտանիքով հյուրընկալվում է հորաքրոջ՝ Արաքսի Ավետյանի (Ավետոշու) տանը: Յարուբյուն ուներ երկու տղա՝ Սամվել և Արամ, և մեկ աղջիկ՝ Գոհարիկ անուններով: 1967թ. Սամվելը կրկին այցելում է Ստամբուլ՝ Գոհարիկի հարսանիքին մասնակցելու: 1974թ. էլ Սամվելի ավագ դուստրը՝ Յասմինը է հյուրընկալվում նրանց մոտ: Յետագայում հորաքրոջ ընտանիքը տեղափոխվում է Ամերիկա, որտեղ Նյու Յորքում մահանում է Արաքսին: Երկի Սամվելից տեղեկանալով է 1960-ական թթ. վերջին Սահակը գնացել Թուրքիա, տեսակցել քրոջ հետ: Ցավոք, մեզ այլ մասնաճյուղից հայտնի չեն: Սահակը շուրջ 20 տարի առաջ մահացել է, նա ուներ 2 տղա և 2 աղջիկ, որոնցից այսօր ողջ է միայն

«Ձայն Գանձեմական» ամսաթերթի 2011թ. N3-4-րդ թիվին մեջ լոյս տեսած «43 տարի անց» եւ 2011թ. N5-6-րդ թիվին մեջ լոյս տեսած «եւս 47 տարի անց» յօդուածներուն հրատարակութենէն հազիւ 3-4 ամիս անցած, 2011-ի Սեպտեմբերին, Facebook-ի կայքէջի վրայ երեւցաւ Greta Ekzaryan անունով 19 տարեկան երիտասարդուհի մը, որ ինծի իբրեւ ընկեր («friend») հրաւեր դրկած էր: Նախ, նկատի չառի այդ. ըստ իմ սովորութեան, ընդհանրապէս նկատի չեմ առներ ինծի անծանօթ անձերը: Բայց շարք մը ետք նախազգացում մը ունեցայ, թէ այդ երիտասարդուհին կրնար սպասած հարազատներու մէկն ըլլալ: Ուստի, հրաւերը ընդունեցի եւ ատիկա հաստատեցի («confirm» ըրի) իրեն:

Իսկապէս, ներքին զգացողութիւնս ճիշդ դուրս ելաւ. պարզուեցաւ, որ այդ երիտասարդուհին՝ Կրեթան մեծ մօրս՝ Զանակ տատի զակին՝ Յարութ հօրեղբորս դուստր Յասմինին աղջիկն էր՝ Սոչի քաղաքէն: Ինծի մեծ ուրախութիւն պարգեւեց այս յայտնագործութիւնը: Սկսանք իրարու հետ զրուցել Skype-ով մինչեւ ուշ գիշեր եւ ընտանեկան նկարներ փոխանցել իրարու: Ան ըսաւ. «Uncle Ishkhan, դուն շատ հօրեղբորդիներ ու ազգականներ ունիս Աբխազիոյ մէջ. Յարութ հօրեղբայրդ ալ ողջ է: Ան 85 տարեկան է ու կ'ապրի Կանտիատի գիւղին մէջ: Լաւ կ'ըլլայ, որ օր մը այցելես իրեն»: Կրեթան զիս Սոչի հրաւիրեց՝ իրենց այցելելու, որպէսզի բոլոր հարազատներուն հետ տեսնուին ու մօտէն ծանօթանան իրենց: «Անշուշտ կը փափաքիմ», ըսի:

Ետքը, Facebook կայքէջին մէջ ծանօթացայ Սիւզաննա Ճանսրզեանին, որ նոյնպէս Յարութ հօրեղբորս որդիներէն

ԻՆՉՊԷՍ ՎԵՐԱԳՏԱՅ ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐՍ

Իշխան Անդրանիկյանը և կինը՝ Կարինե Արախանյանը (Բեյրութ):

Սեդրակին աղջիկն էր: Ծանօթացայ 29 տարեկան Տիգրանին, որ Յարութ հօրեղբորս դստեր՝ Վարսենիկին որդին էր: Մեծ եղան ուրախութիւնս եւ յուզմունքս երբ խօսակցեցանք: Խօսեցայ նաեւ Վարսենիկին հետ: Ան ըսաւ. «Միշտ ձեր մասին կը խօսիմք եւ Լիբանանի մեր հարազատները կը յիշենք»:

Անկէ ետք, սկսայ ամէն օր, գիշերները Facebook-ի կայքին մէջ ըլլալ՝ հօրեղբորդիներուս հետ զրուցելու համար:

Ետքը ծանօթացայ Արեւիկին հետ: Ան զիս կը յիշէր մանկութեան օրերէն՝ 1964 թուականէն, երբ ծնողքիս հետ Աբխազիա այցելած էի: Խօսեցանք այդ օրերուն մա-

սին՝ յիշատակելի ուրիշ միւթերու հետ միասին:

Նոյն ատեն, լուսանկարչական քոյրս՝ Քնարիկ Անդրանիկեանը (ծանօթ է Kiki Cassia անունով), իր կարգին, ինքն ալ ինծի պէս Facebook-ի միջոցաւ ծանօթացաւ հարազատներուն:

Մեծ շնորհակալութիւն կը յայտնեն ճախ Աստուծոյս, ապա, մասնաւորապէս,

Արևիկի թոռը՝ Ժամնան (Սոչի):

Գայատանի մեջ հրատարակուող «Ձայն Գանձեմական» ամսաթերթի խմբագիր Պրն. Սերկէյ Վարդանեանին, որ իր լայն սրտով եւ իր ազգային պարտականութեան գիտակցումով անուղղակիօրէն օգնած եղաւ Գայոց Ցեղասպանութենէն վերապրած մեր ընտանիքներուն վերամիացման ամսաթերթի էջերուն մէջ մեծ տեղ տրամադրելով որպէս իրականութիւն եւ վկայութիւն: Թերթին եւ Պր. Սերկէյին շնորհիւ այսօր, տասնամեակներ ետք, վերագտայ ազգականներս:

Այսօր շատ ուրախ կը զգամ իմ հարազատներովս: Փափաքս է շուտով, գրեթէ յիսուն տարի ետք նորէն այցելել Աբխազիա՝ Յարութ հօրեղբայրս, Արեւալոյս հօրաքոյրս, բոլոր հօրեղբորդիներս եւ միւս հարազատներս տեսնելու համար: Եթէ կարելիութիւն ըլլայ՝ որոշած եմ փափաքս իրականացնել յառաջիկայ 2012 տարուան ամրան ընթացքին:

Սիրելի Պրն. Սերկէյ, Կը ներքէ գրութիւնս ուշացնելուս համար. ազգականներս կարգ մը տեղեկութիւններ հաւաքելու եւ նկարներու ստուգումներ կատարելու անհրաժեշտութիւն կար: Երիտասարդները հայերէն կարող չեն գիտեր, միայն կը խօսին, իսկ մեծերն ալ համակարգիչ գործածել չեն գիտեր, որպէսզի դիւրին ըլլար շուտով գիրար հասկնալը:

Բարեկներս պարոն Գեորգ Յազըճեանին: Եթէ Աստուած ուզէ՝ եկող ամառը երբ Աբխազիա այցելեմ, ճամբաս երեւանէն պիտի անցնի, Ձեզի ալ անպայման կ'այցելեմ ու մօտէն կը ծանօթանամք:

Յաջողութիւն եւ առողջութիւն Ձեզի: Ընդհակալութիւն:

ԻՇԽԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿԵԱՆ Պէյրութ

Սկիզբը՝ 1-ին էջում:

Վեցուկես տասնամյակ է անցել, բայց Գանձեմի բարբառի մասին նոր գիրք չի դրվել ընթերցողի սեղանին, այն դեպքում, երբ այդ ընթացքում բազմաթիվ համընթացներ են երևանի բուհերում բանասիրական կրթություն ստացել և լինելով բարբառակիր, ապրելով բարբառախոսների շրջապատում պիտի որ նոր, արժեքավոր գրքեր տպագրեին: Պարզ է՝ ոչ միայն նրանք, բայց առաջին հերթին՝ նրանք: Պետք է արժանագրեմ, որ այդ ընթացքում Գանձեմի բարբառի բառամթերքը կան է զգալի փոփոխություններ, դուրս է մղվել նաև Տրապիզոնի (ոչ քաղաքի) խոսվածքը (ճյուղը), իր տեղը գիշերված ճանկի խոսվածքին (ճյուղին): Յայսօր չկա նաև քրիստոնյա համընթացների բանասիրական փոփոխությունները: Բարունակ թուրքալեզուի և Գալար Գուրուլեյանի գրքերը, որոնք ջանադիր աշխատանքի արդյունք են, համընթացների հարուստ բանասիրական ընդամենը մի մասն են ներկայացնում: Չի տպագրվել նաև Մեծ եղեռնի տարիներին համընթացների հերոսական պայքարի մասին ուսումնասիրություն, վերապրողների շատ հուշագրություններ էլ կամ արդեն կորել են, կամ էլ ինչ որ մի գյուղում կամ քաղաքում, ինչ որ մեկի տանն են և ով գիտի ինչ ճակատագիր է սպասում արդեն խուճապած այդ տներին: Ինչու՞ են այս ամենն ասում, պարզապէս կրկին հաստատելու, որ մենք՝ հայերս, որքան էլ զարմանալի թվա, դեռևս ինքնաճանաչման խնդիր ունենք և նույնիսկ մեր մի հատվածին՝ քրիստոնյա համընթացներին դեռ ամբողջովին չենք ճանաչում:

Գանձեմ, որ քրիստոնյա և մահմեդական համընթացներն էլ իրար լավ չեն ճանաչում: Վերջին երկու տասնամյակի ընթացքում գնալ- գալու դյուրացման շնորհիվ

ԿՐՈՆԱՓՈՒՆ ԳԱՄՇԵՆԱԶԱՅԵՐ. ՓՈՒՆԱԴԱՐՁ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

Մրանց մի փոքր մասը տեսնելով կամ լսելով գիտի մյուսի գոյությունը մասին, ոչ ավելի: Թե ինչու՞ և ե՞րբ են նույն ընտանիքի զավակներն այդպիսի տարբեր ճակատագրերի արժանացել, նրանք չգիտեն: 1980-ականներին, երբ Աբխազիայի, Կրասնոդարի երկրամասի և Գայատանի համընթացներին պատմում էի նրանց մահմեդական եղբայրների մասին, նրանք զարմանում էին, հիմա էլ, երբ մահմեդականներին են պատմում նրանց քրիստոնյա եղբայրների մասին, նրանք են զարմանում, մանավանդ որ իմանում են, որ քրիստոնյա համընթացները տվել են արվեստի և գիտության բազմաթիվ նշանավոր գործիչներ, հորհրդային Միության մեծագույն և այլն: Եվ սա թուրքալեզուի և Բորչկայի զավակների համընթացները, որոնք սահմանակից են Վրաստանին: Ել ավելի անտեղյակ են Ռիզեի նահանգի կրոնափոխ համընթացները: Վերջին տարիներս, մի փոքր խմբով, որի կազմում էր նաև թուրքագետ Լուսինե Սահակյանը, երեք անգամ հնարավորություն ունեցա այցելել Ռիզեի և Արդվինի նահանգներին մահմեդական համընթացները դեռ խոսում են Գանձեմի բարբառի խոսվածքով, բայց երեխաները չեն հասկանում: Ի դեպ, խոսվածքի և Բորչկայի զավակների համընթացների մշակութային ծանոթացումն անհնարաբար և անպատում են Բազմ Բոյունջուի

(Լազ), Ջյուլեյիա Օրթաքի (գազա), Այշենուր Քոլիվարի, Գյոքեհան Բիրբենի, Գիքմեթ Աբչիչեքի, Այդոդան Թոփալի, Նուրջան Նուրջանըմի, Ալթան Տիվելեքի, Էբրալ Այդըմի՝ վերջին տարիներս Ստամբուլում թողարկած տեսա-հոլովակներն ու խոսակազմակները, որոնցում կան նաև Գանձեմի բարբառի խոսվածքով խոսվածքով գրված ստեղծագործությունները, հայտնի ռեժիսոր Էօզթան Ալիբերի երեք ֆիլմերը մեծապես նպաստում են մեր ազգակիցների ճանաչմանը: Թեև և՛ Ռիզեի, և՛ Արդվինի նահանգներում հանդիպում են համընթացներ, որ վստահաբար ասում են, որ հայ են (ոմանք այն բանի շնորհիվ, որ լինելով վարորդներ, եկել-գնացել են Գայատան, չփվել են հայերի հետ), շատերն ասում են, որ ազգությամբ համընթաց (համընթաց) են: Կան նաև, որ իրենց թուրք են համարում: Մարդիկ կրկնում են այն, ինչ թուրք գիտնականներ Սաքաօլուն, Քըրզըօլուն, Արըջըն են իրենց գրքերում հրամցում նրանց: Գետաբերական է, որ Ռիզեի նահանգի համընթացներից ոմանք ձեռնամուխ են եղել իրենց հայրենի բնակավայրերի ուսումնասիրությանը՝ Ջան Ուղուր Բիրյուլը՝ Չամընիշինի, Անան Գեմըլը՝ Ջուրայի, Իբրահիմ Քարաջան՝ Խաչափիթի, Քեմալ Նաբի Ունալը՝ Սենոզի գյուղախմբի մասին գրքեր ու հոդվածներ են հրատարակել: Բայց, ցավոք, հայերն չիմանալու պատճառով, նրանց էլ անծանօթ են հայկական աղբյուրները: Այս բացը որոշ չափով լրացնելու համար հայերենից թուրքերեն է թարգմանվել և 1996թ. Ստամբուլում գրքույկով հրատարակվել «Բաներ երևանի համալսարանի» հանդեսում 1969թ. լույս տեսած ակադեմիկոս

Լևոն Խաչիկյանի «Էջեր հանջի-նահայ պատմությունից» խիստ արժեքավոր հոդվածը: Բայց 42 տարի առաջ տպագրված ուսումնասիրությունը հասցեագրված էր հայաստանյան գիտական շրջանակներին, և ոչ թե թուրքալեզու ապրող կրոնափոխ համընթացներին, ովքեր հայ ժողովրդի պատմության նույնիսկ հանրահայտ դրվագներին ծանօթ չեն և սույն գրքույկն ընթերցելիս չեն ստանում իրենց հուզող մի շարք հարցերի պատասխաններ: Գայատանի աղբյուրների ծանոթությանը մեծապես օգնեց 2005թ. Սոչիում կայացած «Գանձեմ և համընթացայություն» թեմայով միջազգային գիտաժողովի նյութերի թուրքերեն թարգմանության 306 էջանոց ժողովածուն, որը 2007թ. լույս տեսավ Երևանում: Նրանում ընդգրկված են մոտ 20 ճանաչված գիտնականների հոդվածներ: Այն ուղարկել ենք մեզ ծանոթ բոլոր համընթացներին, ովքեր ինձանից հարցնում էին իրենց ծագման մասին, խնդրում էին, որ հայ ժողովրդի պատմության ու համընթացների անցյալի մասին թուրքերեն գիտահանրամատչելի գրքույկներ ուղարկեն: Ցավով ասում էի, որ չկան նման գրքույկներ: Գարջում էին՝ ինչու՞: Ի՞նչ ասելի: Ես ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչու: Գուցե մեր ազգն իր արժեհամակարգը փոխել է, թանկարժեք, երբեմն էլ հոգիացած միտուկացը կարևորել համազգային հարցերից: Ինձ զարմացնում է նաև հենց իրենց՝ համընթացների պահվածքը: Գաղտնիք չէ, որ տարբեր երկրներում մեծահարուստ շատ համընթացներ կան, նաև Ռուսաստանում՝ Մոսկվայում ու Կրասնո-

դարի երկրամասում, հատկապես Սոչիի տարածագոտում, բայց փողի մեջ թաղված այդ մարդիկ իրենց իսկ նախնիների, պապերի ու ծնողների պատմության մասին գրքերի հրատարակության համար գումարներ չեն տալիս: Ինչու՞: Կրկին ասեմ, որ չգիտեմ: Ես հաճախ եմ մտածում, թե ինչու՞ ենք մենք՝ հայերս, հենց Գայատանում մեր համերկրացիների, մեր ազգակիցների համար հոգեբանական, հասարակական, քաղաքական ու տնտեսական այնպիսի պայմաններ ստեղծել, որ համաշխարհային պատմության մեջ գուցե եզակի իրավիճակ ենք մասնակից դարձել, երբ խաղաղ պայմաններում երկրի բնակչության մեկ երրորդն արտագաղթել է, շատերն էլ պատրաստվում են գաղթել, ոչ թե էկալուացվել երկրի ներսում, ինչպես պատերազմի ժամանակ, այլ ավելի վատ՝ երկրից հեռանալ: Ումի՞ց ենք փախչում, ինքներս մեզմի՞ց: Ցավոք՝ այդ: Բազմիցս ականատես եմ եղել, որ Կրասնոդարի երկրամասում շատ արտագաղթողների երեխաներ հայերենի ֆակուլտատիվ դասերի կամ հայկական կիրակնօրյա դպրոցներ չեն հաճախում, պատճառաբանելով, որ հայերեն իրենց պետք չէ, այլև Գայատան հո չէ՞ն վերադառնալու: Նման իրավիճակ է նաև սիյուռքի շատ գաղթաբախներում: Եզրակացությունը մեկն է, այսօր մենք՝ հայերս, ունենք ինքնաճանաչման առաջնահերթ խնդիր, ու հայության կրոնադավանական, ազգագրական, բարբառային տարբեր հատկանիշների փոխադարձ ճանաչման խնդիր, և այդ ամենը փոխկապակցված է:

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
ԳԳ ԳԱՍ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, «Ձայն համընթացայություն» ամսաթերթի գլխավոր խմբագիր

Славный народ живет в сочинском селе Нор-Луйс. Сельчане не притворяются жизнелюбами, оптимистами. Они такие и есть. Спрашиваешь у хранителя сельского музея Артавазда Аршаковича Авджяна, почему он всегда в хорошем настроении. Отвечает: "воздух тут такой".

Воздух, действительно, какой-то особенный, круглый год насыщен ароматами цветущих растений. Запахами субтропических лесов - "кавказской пальмы" - самшита колхидского,

Выше по течению реки им указали на помещичьи земли, которые сдавались в аренду. Место было прекрасное. Но сплошь покрытое девственным лесом, ольховыми зарослями, кустами колочки. Армяне с любопытством ринулись обследовать окрестности и нашли чистый родник. Им показалось, что это - верная примета, залог благополучного будущего. Неиссякающий родник жизни. В конце 20-х здесь возникла сельхозартель табаководов. Жизнь стала приобретать от-

их ратных делах, боевом пути. В 1973 году появилась возможность ежегодно накануне 9-го мая вспомнить сельчан - солдат Великой Отечественной, особо.

В 1971 году Аршак Ктричян загорелся идеей соорудить в селе памятник односельчанам-фронтовикам. Рассматривались несколько вариантов места расположения монумента. Выбор пал на возвышенность, откуда открывается прекрасный вид на равнину и раскинувшееся на ней село. Материалом для об-

поднялись множество людей, приехавших на открытие памятника из Сочи, сами сельчане, родные погибших - жители других сел. Теперь это происходит ежегодно.

К памятникам в Нор-Луйсе особое отношение. Их здесь придумывают и создают. Устанавливают с помощью своих же односельчан. Позже, как доказывает жизнь, они становятся предметом гордости и местом паломничества всех армян многочисленной общины.

Памятная стела к 135-ле-

армянский, их буквально "заряжает" своей пылкой любовью к языку и армянской словесности Рафик Кегеян.

Несколько сочинских сел гордятся наличием собственных поэтов. Так сложилось. В Сочи хорошо известны имена Георга Авджяна (с. Нижняя Шиловка Адлерского района), Ашота Кочконяна (с. Верхняя Беранда Лазаревского района), жители поселка Лазаревское могут похвастаться тем, что здесь жил и творил талантливый поэт, член Союза писателей Рос-

ХРОНИКИ СЕЛА НОР-ЛУЙС

терпким духом лавра и ароматом цветущей уже в ноябре мушмулы. Рассказывают, что место для своего поселения армяне из захваченной турками Западной Армении, приглашенные русским правительством в 1869 году, выбрали не случайно. Им указано было поселиться на левобережье реки Западный Дагомыс, на землях помещика Кравченко. Но сдается, не в последнюю очередь их привлекли именно сюда удивительная красота окрестных гор, умиротворяющий говор реки и целительный воздух.

10 марта 1866 года был издан царский Указ, разрешающий переселение на Черноморское Побережье Западного Кавказа. Для армян, без преувеличения, здесь был открыт "режим наибольшего благоприятствования". Наместник царя на Кавказе граф Воронцов пишет в одном из регулярных отчетов: "некоторые из кавказских помещиков пригласили из Турции амшенских армян - мастеров по возделыванию табака".

В 70-е годы XIX века в Сочи армян уже знали, как трудолюбивых пахарей, искусных в возделывании табака и чая. Массово стали прибывать армяне из Турции в 1915 году, спасаясь от турецкого ятагана. Селились поближе к "своим", к тем, кто уже освоился на новом месте. На витрине сельского музея красуется фото "первого жителя" Нор-Луйса Овагима Нагапетовича Аракеляна. Он родился недалеко - в живописном селении Горное Лоо. Потом семья переехала в селение "Альтмец" носившее имя помещика - землевладельца.

Дата основания села - 4 ноября 1869 года теперь стала для его жителей праздничным днем.

Тщательно, начиная с предвоенных лет, по просьбе односельчан - школьных учителей старожилы села записывали свои воспоминания. Таким образом возникла картина живописная, полная любопытных подробностей. Первые жители Нор-Луйса из области именуемой Сюрмене (район Турции) на своих парусных лодках переплыли с одного берега моря на другой, всадились в местечке под названием форт Кубанск у самого устья реки Дагомыс.

четливые очертания, свой уклад. Появились первые сельские анекдоты, байки-забавные житейские истории. Например такая: по поводу названия артели поспорили крестьяне Ваган и Варган. Ваган предлагал красноречивое название - Карашен ("Каменная"). Речь шла не столько о твердых устоях, сколько о материале для домов. Камня здесь, вдоль притока реки Дагомыс и вправду много, а горы снабжают еще и песчанником. Но Варган, более поэтическая натура, настаивал на том, чтобы назвать артель "Нор-Луйс" - "Новый свет". Переспорить было невозможно, поскольку на сторону Варгана стало большинство жителей села.

Местные сельские округа, включая дагомыскую Барановку, в 30-е годы образовывали большой колхоз "Большевик". Однако, в скором времени активисты правления колхоза настояли, чтобы их - нор-луйсовский колхоз был отдельным и назывался так же, как село - "Новый свет".

Колхозная летопись - десятки фотографий. Улыбающиеся, скромно одетые люди с лопатами, тяпками, на допотопных тракторах. И они же, но нарядно одетые, вокруг ансамбля сельских музыкантов с кеманчой, зурной, даулом. В Нор-Луйсе всегда любили праздновать и веселиться. Характер у них такой... Конечно, наивно было бы предполагать, что село обошли, как грозные тучи, какие-то мрачные времена в истории края, страны.

Репрессии, "раскулачивание", высылки в Сибирь и Среднюю Азию - все это испытали и в Нор-Луйсе. Каждую драму отдельной семьи переживали, как общую. В архиве музея хранится поименный список репрессированных, высланных. Особо хранимы имена односельчан - участников Великой Отечественной войны. Из небольшого Нор-Луйса на фронт ушли 45 человек. 27 из них не вернулись с полей сражений. Восстановлен весь список участников войны, подумывают постепенно собрать сведения об

лицовки трехметровой стелы стал Ереванский розовый туф, который доставили из Армении при содействии директора Дагомысского чайного совхоза Устима Генриховича Штеймана. Строили всем селом в выходные дни, даже в самую горячую пору для сбора чайного листа. Нор-Луйс стал в то время 4-й усадьбой чайного совхоза "Дагомысский". Стела вознеслась в небо, на ней барельеф из меди с именами всех солдат-жителей села, кого не дождалась домой родные после Победы. Возвышенность, на которой стоит монумент, открывает широкий горизонт - живописные окрестности, ухоженные поля, горы, пойму реки.

9 мая 1973 года по длинной лестнице к монументу впервые

родина, а "знаками-символами" большой Родины-Армении, Рубен Гарникович считает великих армянских просветителей, художников, музыкантов. Масштабный монумент Месропа Маштоца "вписался" в пейзаж села моментально.

Пусть проект не оригинальный - это копия памятника работы скульптора Чубаряна, установленного в Армении возле Матенадарана, но для Сочи он стал знаком особого, почти личного отношения к родине и родному языку. Не случайно, в наше время, когда ученые с тревогой констатируют падение интереса к изучению армянского во многих городах, где расселены армяне России, в небольшом Нор-Луйсе подростки, старательно взялись учить

сии и Армении Крикор Мазлумян.

В Нор-луйсе недавно чествовали Айгаза Оганяна в связи с выходом его нового поэтического сборника "Жизнь как сон". Оганян личность универсальная. Профессиональный художник, одаренный музыкант, своеобразный поэт. Он давно собирает амшенский фольклор - сказки, поговорки, загадки, народные поверья и сам пишет стихи на амшенском диалекте армянского языка. В 70-е годы прошлого века в Сочи и Абхазии хорошо знали поэтов литературного объединения "Зартонк", руководимого Оганяном. Оно действовало вплоть до 98-го года). Поэты и художники "Зартонка" устраивали в городе и селах поэтические вечера, выставки, читательские конференции. Некоторые из поэтов по сей день мечтают возродить былые славные дни общества. Тем более, по некоторым событиям в городе, например, состоявшемся в октябре нынешнего года открытии мемориальной доски Ашота Кочконяна на здании школы, где он директорствовал много лет, можно судить о неугасающем интересе людей к поэзии, к местным поэтам.

Нет ничего случайного в том, что первым памятником традиционного армянского монументального искусства в Нор-Луйсе стал хачкар работы Айгаза Оганяна. Айгаз Григорьевич со свойственным ему поэтическим чутьем увязал в единой композиции прошлое и будущее. "Лусахпюр" - камень-родник. Из покрытого легким белым налетом как седьмой, хачкара бьет свежая, чистая струя родника. На камне - вязь узоров. В них зашифровано послание. Символика хачкаров вообще широка и многообразна. Амшенская символика, как не устают рассказывать Айгаз Оганян, сугубо своя, особая, интересная. По ней, как по скрижалиам, можно прочесть судьбу амшенцев, составляющих сейчас большинство армянского населения Сочи.

Двумя годами раньше хачкара-родника на главной площади села появился мемориальный комплекс Памяти жертв геноцида. Он прост, лаконичен и строг. —>

← Дуга, под которой повешены три колокола и камень с высеченными на нем словами о неутраченной боли и горестной Памяти. Здесь ежегодно 24 апреля собирается множество армян города Сочи. Жители окрестных сел приходят семьями. Молебен и митинг в Нор-Луйсе стали непременным ритуалом, объединяющим разные поколения, местных и городских, высокопоставленных и самых обычных трудяг - армян.

Два года строилась часовня Армянской Апостольской Церкви в селе Нор-Луйс. Открытие стало событием для армян всего Юга, в торжественном молебне принял участие Глава Епархии Юга России, епископ Мовсес Мовсисян. Небольшую часовню Святого Нарека можно считать интернациональным проектом. Проектировал, взяв за основу армянское храмовое зодчество Хачик Даниелян, строительно-монтажными работами занимался Вадим Якайтес. Художник Акоп Халафян, известный в городе, как автор аллегорических из басен и анекдотов - скульптур из металла, обнаружил свое дарование с неожиданной стороны. Чистый аскетизм и благоговейная возвышенность армянской церкви отразилась в его дизайнерских подсвечниках, люстре и кресте над

входом в часовню.

Айгаз Оганян день и ночь в любую погоду трудился над созданием крестикамня в честь Св. Нарека и теперь, как положено традицией, этот хачкар украшает церковный двор.

На открытии часовни 30 сентября 2011 года многие из собравшихся сочли своим долгом подойти и пожать руку тем, кто финансировал строительство. Людям, которые постоянно и без излишней рекламы помогают многим важным начинаниям общины. Руководитель Дагомынского районного отделения Сочинского САР Каранет Бостанджян просто сиял от радости. Это молодой энергичный предприниматель, который находит время бывать на всех мероприятиях, организуемых в Нор-Луйсе. Он оптимист и мечтатель и в этом, похоже, они сошлись характерами с сельчанами.

В Сочи уже не один год проводятся конкурсы на звание "Лучшее село". Через год после своего 140-летия, в две тысячи десятом, сельское поселение Альтмец (Нор-Луйс) было признано лучшим селом Большого Сочи. Мэр города, лично вручив диплом, сказал немало лестных слов в адрес администрации района и сельского ТОСа, который возглавляет Амазасп Абрамян. От внимания главы города не укрылось, что

сельчане "любят красоту" и украшают без устали дворы, дома, улицы. Сами, без указки сверху и материальной помощи от властей. Амазасп Анушаванович Абрамян - неумолимый энтузиаст. Много времени отнимает у председателя ТОСа поиск средств на строительство "первостепенных" по значению сельских объектов, таких как часовня. Благоустройство территории вокруг памятника сельчанам, погибшим в Великой Отечественной, организация субботников по уходу за площадью в центре села, большой детской спортплощадкой, кладбищем, содержанию в надлежащем виде скульптур, хачкаров.

Может быть воздух здесь такой, не позволяет быть пассивным созерцателем. Может быть родник виноват... Однако, опять обнаружилось, что Нор-Луйс намерен вновь оказаться "впереди общины всей". Артавазд Авдьян, хранитель сельского музея и инициатор многих сельских праздников последней главы своей книги "Село Альтмец - Нор-Луйс" озаглавил "Наши мечты". Мечты не заоблачные, судя по предыдущему опыту, здесь сам собой просится создание этнографического центра амшенских армян. В нем будут готовить народные блюда непревзойденные кулинары, будет музей народного быта, бу-

дут работать кружки... У Артавазда Аршаковича есть и архитектурный проект будущего центра. Это одноэтажное здание с некоторыми чертами типично амшенских домов - пристройка к уже имеющемуся Дому культуры.

Конечно, здесь должны проходить и концерты ансамбля молодых кеманчистов под руководством Айгаза Оганяна, других талантливых ребят, есть кому рассказывать захватывающие истории о прошлом. Будут тихо осенять эти благие дела фигуры великих армян - дань памяти и преклонения перед родной армянской культурой. "Хроники" села Нор-Луйс будут приумножаться каждый год. Не важно как - в камне, либо на бумаге, может быть - с помощью различных памятных акций.

7-го декабря прошлого года в очередную годовщину трагедии в Спитаке прошел митинг под названием: "Земля содрогнулась в полдень...". Грядет важный день-23 февраля. Его здесь встретят, без сомнения, тоже - по-особому.

Гордо высится на гербе села Нор-Луйс далекий Арарат, простирается море, на первом плане символы села - его памятники. Герб заключен в рамку, которую образуют завитки волн и лучи солнца.

НАТЭЛЛА СААКОВА

КНИГА О ВООРУЖЕННОМ СОПРОТИВЛЕНИИ АРМЯН В ГОДЫ ГЕНОЦИДА

Презентация второго русскоязычного издания книги "Мы живы... Мы еще в пути... Ак-Даг: четырехлетняя битва" прошла накануне в комплексе "Аква-Лео" поселка Лео Лазаревского района города Сочи. Как сообщает Информационный Центр газеты армян России "Еркрамас", книга, являющаяся важным свидетельством кровавых событий Геноцида армян 1915 года в Турции, на русском языке впервые была издана в 2007 году. В книге собраны воспоминания тех, кто пережил трагедию Геноцида армян в Турции.

Гостей мероприятия у входа в здание комплекса ждали выступления фольклорного коллектива "Голос Амшена", возраст участников которого от 46 до 87 лет и молодежного ансамбля танца "Аревик" села Верхняя Беранда, художественным руководителем которых является Мигран Тополян. Самостоятельные артисты представили собравшимся несколько танцев амшенских армян, а непосредственно перед презентацией предложили гостям отведать популярные блюда армянской кухни - бртуч и тан.

Сама презентация началась с исполнения Анжелой Чахарян патриотической песни "Патеразм эм гнум", после чего ведущий мероприятия Роман Гукасян поприветствовал гостей, вкратце рассказав о событиях, описываемых в книге. Он отметил, что сегодня на побережье Кубани проживают многочисленные потомки героев сопротивления начала XX века, а на презентации присутствуют правнуки Адама Чавуша-одного из героев книги.

Собравшимся также было представлено слайд-шоу, в котором нашли место как архив-

ные фотографии жертв геноцида и героев сопротивления, так и современные кадры тех регионов оккупированной турками Западной Армении, где развернулись события, описываемые в книге. Впечатление, произведенное слайд-шоу, было подкреплено чтением одной из глав книги директором клуба села Верхняя Беранда Азой Читьян.

Как выяснилось, книгу уже многие читали, и потому, после музыкальной паузы, во время которой Константин Мсрлян исполнил песню о легендарном генерале Андранике Озаяне, слово для выступления предоставилось всем желающим.

Историк Ерванд Устьян отметил уникальность книги, которая написана не профессиональными литераторами, а очевидцами событий тех лет, непосредственными участниками вооруженного сопротивления. В книге показано, что в годы Геноцида армянский народ не только пытался выжить, но и мстил врагам. "Вооруженное сопротивление армянских крестьян провинции Йозгат является собой пример самоотвер-

женности и героизма, а потому и сегодня сплывает армян и придает им сил для того, чтобы не допустить повторения подобного", - сказал Ерванд Устьян, добавив, что амшенские армяне могут встретить в этой книге и имена своих героических предков.

Руководитель недавно созданной организации Союз армян Сочи Валерий Торосян от имени армянской общественности города выразил благодарность издателям книги - Артуру Геворкяну и Артуру Аганесову за то, что они сделали историю вооруженного сопротивления армянских крестьян Йозгата доступной для русскоязычного читателя. Отдельная благодарность была выражена сотруднику редакции газеты "Еркрамас" Алексею Любимову, который перевел книгу с западно-армянского на русский. Валерий Торосян также отметил то, что на презентации было много детей и молодежи, оценив это как положительный факт: "Детям и молодежи необходимо прививать интерес к истории родного народа и потому, хотелось бы,

чтобы презентации книги были организованы во всех армяно-населенных пунктах Сочи".

Один из издателей книги и организаторов презентации, заместитель председателя организации "Народная память", заместитель председателя Лазаревского отделения САР, представитель газеты "Еркрамас" в Сочи Артур Геворкян в своем выступлении сделал упор на проявления героизма, показанных армянами в регионах, где удалось организовать сопротивление турецким варварам. Говоря о выдающихся деятелях армянского национально-освободительного движения, он особо остановился на личности легендарного генерала Андраника Озаяна, памятник которому был в мае 2011 года установлен и демонтирован в Сочи. "Многие сочинские армяне сегодня живы только благодаря генералу Андранику, который спас их дедов и прадедов от турецкого ятагана. И потому, мы обязаны восстановить памятник нашему любимому полководцу сами, ни на кого не надеясь, и ни на чьи обещания не рассчитывая", - сказал Артур Геворкян.

Презентация была организована Сочинской городской общественной молодежной организацией "Лад" (председатель - Марина Власихина) и Сочинской городской общественной организацией "Народная память" (председатель - Валентина Аганесова). По завершению мероприятия всем присутствующим имели возможность приобрести книгу, а пенсионеры получили ее в подарок.

СПРАВКА: Авторы книги "Мы живы... Мы еще в пути... Ак-Даг: четырехлетняя битва" - Назар Капикян и Гюлбенк Галустян - уроженцы одного из административных центров Ос-

манской Турции - Йозгата. В годы геноцида они четыре года провели в горах в составе многочисленных отрядов самообороны. Это были годы героического противостояния горстки людей, преимущественно крестьян, армии турецкой армии, нерегулярных войск, просто мародеров, вышедших на тропу грабежа и разбоя, убийства людей, чьей единственной "виной" была принадлежность к армянской нации. Горстка храбрецов - жителей армянских сел Гемерек, Чат, Дендил, Бурхан, Чепни, Текмен и других, всего лишь двести человек, взяв оружие, заняли высокие вершины Ак-Дага и четыре года беспрерывно вели неравные бои против пятитысячной регулярной турецкой армии и тьмы турецкой черни. Когда стало ясно, что силы неравны, они разбились на мелкие группы, ушли к морю и на маленьких судах отправились к российским берегам. До сих пор потомки повстанцев Ак-Дага живут в Лео, Лазаревском, Джубге, Туапсе, Новороссийске. Кто-то из них в годы Гражданской войны уехал в дальнее зарубежье.

Воспоминания Капикяна и Галустяна были впервые изданы в Марселе в 1932 году. В 2007 году вышло первое издание книги на русском языке. Второе издание книги на русском языке увидело свет в 2011 году. Книга издана на средства издателей при технической и экспертной поддержке Информационного Центра газеты армян России "Еркрамас". В планах также выпуск аудио-варианта книги и ее перевод на английский язык. Действует сайт в интернете - www.akdagbook.ru, где можно узнать дополнительную информацию об издании и прочитать отрывки из него.

ՆՈՐ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ ԽՈՓԱՅԻ ԵՎ ԲՈՐՉԿԱՅԻ ԳՎԱՌՆԵՐՈՒՄ

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Ստորև տպագրվող բանահյուսական նյութերը 2011թ. հունիս և հոկտեմբեր ամիսներին գրառել են թուրքիայի Արդվիհի նահանգի Խոփայի և Բորչկայի գավառներում:

Նանի

Նանի, գուդի, գուդի, նանի, քունը դանի, Նանի, գուդի, գուդի, թուրը ցքիմ՝ շունը դանի, Նանի, գուդի, գուդի, քերին գերթա, դաղը քուքա, Նանի, գուդի, գուդի, իմ ախչիգես քունը քուքա, Իմ ախչիգես վարդալի՞ յա, Նըշանլուն ալ արդալի՞ յա, Քաուն էյեվ, տամուն աղավ, Ինչ ու աղավ, մամուն աղավ, Նանի, գուդի, գուդի, ցխենը ցքիմ՝ մուգ դանի, Նանի, գուդի, գուդի, քեդ ցքիմ՝ չուրե դանի, Նանի, գուդի, գուդի, նանի, քունը դանի:

Ասացող՝ Չիքմեթ Աքչիչեք, ծնվ. 1963թ. Խոփայի գավառի Ուչքարդեզ գյուղում:

Օրորոցային երգ

(Թարգմանություն)

Նանի, գուդի, գուդի, նանի, քունը տանի, Նանի, գուդի, գուդի, դուրս գցեմ՝ շունը տանի, Նանի, գուդի, գուդի, քեռն գնում է, հայրն է գալիս, Նանի, գուդի, գուդի, իմ աղջկա քունն է գալիս, Իմ աղջիկը միմուճար է, Նշանան էլ արդալացի է, Գարուն եկավ, սալոր եղավ (հասավ), Ինչ որ եղավ, տատին եղավ, Նանի, գուդի, գուդի, ձեղնահարկը գցեմ՝ մուկը տանի, Նանի, գուդի, գուդի, գետը գցեմ՝ ջուրը տանի, Նանի, գուդի, գուդի, նանի, քունը տանի:

Խոփայի գավառի Խիգո գյուղի համայնքի կին:

1. Ասացողը և մի շարք հարցվածներ չգիտեին ինչ է նշանակում վարդալի բառը, ասացողը ենթադրում էր, որ դա թուրքերեն վարդալի բառն է, որ նշանակում է գիծ է: «Չայոց լեզվի բարբառային բառարանի» 6-րդ հատորում (Երևան, 2010, էջ 32) տրված են վարդ բառի մի շարք իմաստներ, այդ թվում՝ կենտ, անզույգ, ուստի կարծում ենք, որ հնարավոր է աղջկա միմուճար լինելը վարդալի բառով արտահայտվել: Խոփայի համայնքիցները մոռացել են ծաղիկների հայկական անունները, գուցե այս այն դեպքն է, որ վարդ ծաղկանունը մնացել է խոսքի մեջ, բայց իմաստը մոռացվել է, քանզի աղջիկ երեխային վարդի հետ համեմատելը ամենուրեք շատ տարածված է:

2. Ասացողը ենթադրում էր, որ արդալի յա նշանակում է Խոփայի գավառի Արդալա (այժմ Էշմեքայա) գյուղի բնակիչ է, արդալացի է, թեև Խոփայի խոսվածքով ասում են արդուլեցի յա, կամ Արդալացան ա- Արդալայից է:

Հանելուկներ

Հինք ախպար մեզ գույին փոյի գուն:
(Արուր)
Հինգ եղբայր մեկ փոս են փորում:
(Ճաշ, որ պինդ է,
և ուտում են մատներով)

Գերթա, գերթա, հեղ չունի,
Յեղ քուքա, աչվի չունի:
(Շուք)
Գնում է, գնում, հետք չունի,
Չետ է գալիս, աչք չունի:
(Սուվեր)

Հունա՝ գոզգոզ, հոգա՝ գոզգոզ,
Շիմին մոդե՝ վար գոզգոզ:
(Ավել)
Այնտեղ՝ կուզեկուզ, այստեղ՝ կուզեկուզ,
Շեմի մոտ՝ կուզեկուզ դրված:
(Ավել)

Ձաղիզը՝ դունը գախ:
(Էլեքտրիկ լամպա)
Ծաղիկը՝ տանը կախված:
(Էլեկտրական լամպ)

Ջոմփուն վաան՝ խաշնած սընդուք:
(Մազարուխի քար)
Ճանապարհի վրա՝ փակված սնդուկ:
(Տապանաքար)

Քիյամիդին վաան՝ մաղ մե հավզիք:
(Աստախնի)
Կղմինդրի (տանիքի) վրա՝ մի մաղ ծու:
(Աստղեր)

Վախի դուվա

Բիսմիլայիռախմանիռախման:
Ամբուդ քուքա օրդալով,
Քեղ քուքա դոմդոմալով,
Հավե՛ թարե, գովե՛ գիթե,
Վախե՛ քեդ, փաղե՛ սիրդե:
Մուսալիյեդ (ասվում է աղոթվողի անունը),
Շիֆա Ալլախաթան:

Վախի աղոթք

(Թարգմանություն)
Ողորմած և բարեգուք Աստծո անունով:
Ամպրոպը գալիս է որոտալով,
Գետը գալիս է դնդմալով,
Հավը՝ թառին, կովը՝ կթի,
Վախե՛ գետը, պաղը՝ սիրտդ (պաղ-սիրտ լինես):
Աղոթքներ (ասվում է աղոթվողի անունը),
Աստուց ապաքինում:

Վախի դուվա

Բիսմիլայիռախմանիռախման:
Արչե քա, գովե՛ քունե,
Դիյափե քա, հավե՛ թարե,
Փագան քա, ցաքե՛ փունե,
Չախե քա, մարթե՛ դունե:
Մուսալիյեդ (ասվում է աղոթվողի անունը),
Շիֆա Ալլախաթան:

Վախի աղոթք

(Թարգմանություն)
Ողորմած և բարեգուք Աստծո անունով:
Արջը գա, կովը գոմում լինի,
Շնագայլը գա, հավը թառին լինի,
Բագեն գա, ձագը բնում լինի,
Անծրը գա, մարդը տանը լինի:
Աղոթքներ (ասվում է աղոթվողի անունը),
Աստուց ապաքինում:

Վախի դուվա (Վախի աղոթք)

չէ: Ում վախը որ չափվում է, նա արծակում է գլխաշորը (տղամարդը՝ գոտին), մի ծայրը ինքն է բռնում, մյուս ծայրը ծախ ձեռքով բռնում է վախ չափողը, իսկ աջ ձեռքը, աղոթելով, տանում է գլխաշորի վերևի եզրով մինչև մյուս ծայրը, ապա գլխաշորը (գոտին) հավաքում է ափի շուրջը և ձեռքը դիպցնում է աղոթվողի սրտին: Այս գործողությունը յոթ անգամ կրկնելուց հետո, գլխաշորը (գոտին) գցում է հատակին, վրան աղոթք մրմնջում: Որից հետո վախեցածը կապում է գլխին (մեջքին):

Տեսարան Խոփա քաղաքից:

Բորչկայի գավառ, գյուղ Չայլի:

Բանահյուսությունը գրառելու նպատակով իմ ծանոթ Այիան Թոփալօղլուի հետ սույն թվականի հոկտեմբերին եղա նաև Խոփա քաղաքից մի 10 կմ հեռու, լեռներում գտնվող նրա հայրենի Գարջի (այժմ Չենդեք) գյուղում, ավագ եղբոր գործանչի՝ Գյոնուլե Թոփալի և քենու՝ Չայրիյե Թոփալօղլուի տանը, որտեղ հավաքվեցին նաև հարևանուհիները՝ Նադիյե Թոփալօղլուն, Քադրիյե Թոփալը, որոնցից գրառեցի մի քանի խաղիկներ: Եկավ նաև նրանց ազգականուհին՝ Ռեսմիյե Թոփալը (ծնվ. 1956թ. Գարջի գյուղում), որը գիտեր «Վախի դուվան», այսինքն՝ վախի աղոթքը և վախեցածների համար աղոթում էր, ինչպես ինքն էր ասում. «Վախե՛ չափի գուն» («Վախը չափում են»): Ընդունված է, որ աղոթքները պիտի արականը իզականին, կամ իզականը արականին սովորեցնի, տվյալ դեպքում, Ռեսմիյեն 20 տարեկանում սովորել էր իր մորից՝ Չեքերից («Իմ մարտ սորվեցուց»): Շատերի վախն է չափել, բայց դրա համար վարձ չի վերցնում: Աղոթքը պիտի յոթ անգամ ասվի. («Օխթե դոնում գարթօղ էս»): Աղոթքի սկզբից ասվում է. «Բիսմիլայիռախմանիռախման»: Արաբերեն բնագիրը հնչում է այսպես «Բիսմիլլահ-ի ալ - ռահման ալ-ռահիմ», թուրքերեն ասում են. «Բիսմիլլահիռախմանիռախմանի», ինչը նշանակում է «Ողորմած և բարեգուք Աստծո անունով»: Աղոթքի ավարտին ասվում է. «Մուսալիյեդ (աղոթվողի անունը), շիֆա Ալլախաթան». արաբերեն՝ «Մուսալիյադ, շիֆա Ալլախդան» («Աղոթքներ, Աստծուց ապաքինում»): Նշյալ բառերում աչքի է գարնում հ-իս անցումը (ռահիմ-ռախիմ, Ալլահդան-Ալլախաթան): Հայտնի է, որ թուրքերենը «իս» հնչյունը չունի: Այս և այլ շեղումները վկայում են, որ աղոթք ասողին արաբերենը և թուրքերենը օտար են և մահմեդական միջավայրում արհեստականորեն են հավելվել հայերենի Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքով ստեղծված աղոթքներին:

Վախ չափելու գործողությունը բարդ

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ: Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄՇԵՆ» հայրենակցական-բարեգործական հասարակական կազմակերպություն: Հասցեն՝ Երևան-37, Ազատության 2, բն. 8: Հեռախոս՝ (+374+10) 20 21 26: Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.: Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարծիք հեղինակների տեսակետներին: Արտատպության կամ մեջբերման դեպքում հղումը «Չայն համշենականին» պարտադիր է: Հրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից:

«ДЗАЙН АМШЕНАКАН» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации «АМШЕН» (г. Ереван), Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издается с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 20 21 26. «HAMSHEN» Compatriotic-charitable public organization (Yerevan). «DZAYN HAMSHENAKAN». Issued from August, 2004. Editor in chief SERGEY VARDANYAN. Tel. (+374+10) 20 21 26, E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com, www.dzaynhamshenakan.org